Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 18 вторник № 288 (14488)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи ажыттынган

Бистиң иниттилеливиске амгы нарын байдал күрүне тургузуунга ханы реформаны чорударын, чаа Эвилел Керээзин дүргеи чарарын негеп келген. Ындыг байдалда декабрь 17-де Москвага ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизи ажыттынган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. И. Лукьянов** Съездини ажыдып тура, ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизин белеткээр талазы-биле ажылды депутаттардан тургускан тускай комиссия чоруткан деп чугаалаан. Ук комиссияга бүгү эвилелдешкен база автономнуг республикаларның, автономнуг тургузуларның төлөөлекчилери, Дээди Советтиң комитеттериниң, ооң палаталарының доктаамал комиссияларының даргалары, Дээди Советке болгаш Съездиге тургустунган бүгү депутат бөлүктериниң төлөөлекчилери, хөй-ниитиг организацияларының база шимчээшкиниериниң төлөөлекчилери киришкен.

ССРЭ-ниң 2240 улус депутадындан Съездиниң ажылынга киржиири-биле 1909 депутат чедип келген. Ынчангаш Регламентиде көрүнгенин ёзугаар Съездиниң хуралдары ажылдап болур эргелиг боолт турар. Бүгү эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларны, автономнуг тургузуларны төлөөлөөн депутаттар Съездиде чедип келген.

Съездиниң ажылында ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, ССРЭ чазааның болгаш ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң кежигүнери, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгун болгаш томуйлаан турары база Съездиниң бадылаан турары өске-даа албан-дужаалдыг кижилер киржип турар.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының автономнуг областларының, округтарының Советтериниң төлөөлекчилери, хөй-ниитиниң хөй саныг төлөөлекчилери Съездиде чалаттырган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи ажыттынган деп чарлаттынган. Совет Эвилелиниң Гимнизин күүсеткен.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Радиотехника болгаш электроника институдунуң директору, депутат **Ю. В. Гуляевтиң** саналы-биле Кремльдиң Съездилер ордузунда тургускан электонныг чаа бадылаашкын системазының ажылын хынаар депутат бөлүүн тургускан.

Одессаның күрүне университединиң ректору, депутат **И. П. Зелинскийниң** саналы-биле Съездиниң Президиумунуң составын бадылаан.

Съезд ооң соонда ажылчын органнарны тургузуп эгелээн. Парламентарийлер Съездиниң Секретариадын тургускан.

Съездиниң хүн айтырының болгаш ажылының чурумунуң талазы-биле Дээди Советтиң саналдарын **А. И. Лукьянов** депутаттарга таныштырган. Съездиге чугаалажып көөрү-биле айтырыгларны шилип тура, Дээди Советтиң комиссияларынга болгаш комитеттеринге, депутат бөлүктеринге улуг белеткел ажылдары кылдынган деп, ол демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Соведи Съездиге чугаалажып көөрү-биле 8 айтырыгны сүмелеп киргеи.

Съездиниң ажылынга төп черни чуртта байдал болгаш тургустунган социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртериниң талазы-биле хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелин чугаалажып көөрү эллээр ужурлуг. Президентиниң чуртта байдал дугайында чыл бүрүде илеткелиниң эргежок чугулазы ССРЭ Конституциязында көрүнгеи.

Хүн айтырының база бир кол чугула айтырыы болза, Эвилел Керээзиниң концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында боолт турар.

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны хүн айтырынга киирерин ССРЭ-ниң Дээди Соведи сүмелеп киргеи.

Хүн айтырының бешки болгаш алдыгы пунктулары ийи хоойлу төлевилелдеринге хамаржыр. Олар дээрге —бүгү-улустуң бадылаашкынының (референдум) дугайында хоойлу төлевилели база ССРЭ-ниң улус депутадын кыйгыртыр чурумунуң дугайында хоойлу төлевилели.

Хүн чурумунга ээлчег чок үшкү Съезд соонда соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр база ол ышкаш ССРЭ-ниң Чингине прокурорун болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң кол арбитрин бадылаар дугайында айтырыгларны киирерин саналдап турар.

Сөөлгү айтырыг —ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составын чаартып солуурунуң дугайында.

Съездиниң хүн айтырыгларын сессияга чугаалажып коруп турда, а ол ышкаш Съездини белеткээр талазы-биле комиссия ажылдап турар үеде тус-тус улус депутаттарындан хүн айтырынга өске-даа айтырыгларны киирерин саналдап келген деп, даргалакчы айыткан. Ниитизи-биле 600 ажыг саналдарны киирген. Хүн айтырыгларын бүгү республикалар, депутат бөлүктер-биле сүмележип, дугуржуп турган, ССРЭ-ниң Дээди Совединге бүгү талалыг чугаалашкан.

Хүн айтырының чугаалажын көөрүнче киришпишаан, делегат **С. З. Умалатова** бирги пункт кылдыр ССРЭ-ниң Президентизинге бүзүрээриниң бадылаашкынының дугайында айтырыгны киирерин саналдаан. Ол бодунуң саналын кажан чуртту мөзү-бүдүш чок чорук, дерзиниленишкин, өжээнежилге, кем-херек үүлгедишкиннери шыва алган турда, кижиниң шылавазы апарган үүлдерин ооң негээри болдунмас деп тайылбырлаан. Аңаа бис кандыг-даа бүрүн эргелерни бээрнивиске, түңнелдер чок болду деп, ол чугаалаан.

«Союз» бөлүктүң өмүнээзинден депутат **Ю. И. Гниенко** хүн айтырының холдуунда үүлдүг деп саналаш, аңаа ССР Эвилелиниң болгаш Федерация кежигүнериниң суверенитеттериниң дугайында айтырыгны немей киирер деп саналдаан. Оон ыдай ол эрткен Съездилерде бердинген турган болгаш ам-даа күүсеттинмээн даалгаларның дугайын база катап көөр болгаш чурттуң даштыкы политиказының дугайында ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң күрүвеге улур ажыл-чорудулга болгаш экономиктиг саботаж кылып турар чеже хире политиктиг күштериниң чуртта барының дугайында ССРЭ-ниң Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң даргазының информацияларын дыңнаар деп саналдаан.

Депутат **И. И. Заславский** эрге-чагырганың амгы структуразын чоорту ап каап эгелээш, ону чүүл-даа мурнунда республика парламентилеринге база оларның тургусканы республикалар аразының органнарынга дамчыдып бээр дугайында айтырыгны хүн айтырынга киирер деп саналаан.

Бо саналдарны депутат **В. И. Лисицкий** шүгүмчүлелге таварыштыргаш, хүн айтырын бадылаар деп саналдаан. Депутат **А. С. Мякота** ол саналды деткээн.

Съездиге чогум кандыг айтырыгларны кандыг ээлчег-биле чугаалажырынга хамаарыштыр депутаттар **Н. И. Тимашова, С. Н. Хаджиев, А. Н. Мурашев, Т. Ф. Мошнага, А. А. Соколов, Р. А. Быков** боттарының бодалдарын илереткеи.

Съездиниң белеткел комиссиязының болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң саналдап киирген хүн айтырыы бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп алдынган:

1. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинин соонда соңгуттурган ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөрү.

2. Чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг болгаш политиктиг кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында. (ССРЭ-ниң Президентизинин илеткели).

3. Чаа Эвилел Керээзиниң иниттиг концепциязының болгаш ону чарарының чурумунуң дугайында.

4. ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер киирер дугайында.

5. ССРЭ-ге бүгү улустуң бадылаашкынын (референдумун) чорудар чурум дугайында хоойлунуң төлевилелиниң дугайында.

6. ССРЭ-ниң улус депутадын дедир кыйгыртырының чурумунуң дугайында хоойлунуң төлевилели.

7. ССРЭ-ниң Чиргине прокурорун, ССРЭ-ниң Күрүнеиниң кол арбитрин бадылаар дугайында:

8. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составын чаартырының (ротациязының) дугайында.

Хүн айтырынга «янзы-бүрү айтырыглар» деп айтырыгны киирер дугайында санал хүлээп алдынмаан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде

Россия Федерациязының улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи декабрь 15-те сөөлгү түңнел хуралын эрттирген.

РСФСР-ниң Президентизиниң албан-дужаалының дугайында санал-онал солчулгалары болган. Сайгарылганың түңнелинде «РСФСР-ниң күрүне эрге-чагырганың органнарының системазын эде организастаар талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин белеткээр дугайында» доктаал хүлээп алдынган. Күрүне эрге-чагырганың органнарын эде организастаар болгаш альтернативтиг үндезинге бүгү-ниити, деп болгаш дорт бадылаашкын-биле соңгудар Президент албан-дужаалын тургузар айтырыглар талазы-биле хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылгаш, дараазында Съездиге киирип кээрин чогуур комитеттерге болгаш комиссияларга дааскан.

РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлу төлевилелинге чугула эдилгени кылган. Депутаттарның бадылаашкынының хөй кезии-биле РСФСР-ге күрүне өнчүзү туруп болур деп үүлдү Конституцияга киирген. «РСФСР-ниң күрүне өнчүзү РСФСР-ниң хөй националдыг улустарының байлаа болур» деп үүлдү киирген.

РСФСР-ниң айыыл чок чорук комитедин тургузар дугайында тускай доктаалды хүлээп алган. Ону ССРЭ-ниң Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң РСФСР-де турар бүгү албан черлерин каттыштырып тургаш тургузар. Бо айтырыгны чугаалажып турда, Б. Н. Ельцин ССРЭ-ниң Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң даргазы-биле бо айтырыгга хамаарыштыр чугааны кылган мен. Айтырыг колдуунда үүлдүг деп шинтпирлеттинген деп депутаттарга дыңнаткан.

Эвилел Керээзинге саналдар киирер документини ажылдап кылыр комиссияны тургускан. Организастыг айтырыгларны чугаалажып тура, чамдык депутаттарның комиссия болгаш комитет кежигүнү хүлээлгелерден хостаар дугайында дилегленрин хандырган.

Секретариаттың удуртукчузу А. Х. Заверюха Съездиниң адрезинге келген почтаның кайчаар сайгартының турарын депутаттарга дыңнаткан. Соңгуулардан ниитизи-биле 15 муң хире чугаа-бижик келген, оларның шуптузун сайгарып көргеи. 215 депутат негелдеин үүс ажыынга харыы алдынган.

Съезд РСФСР-ниң кол күрүне арбитринге В. В. Гребенщиковту бадылаан.

Хуралга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин түңнел сөс ап, чүве чугаалаан. Съездиниң хүн айтырыынга киргеи айтырыглар бүрүнү-биле сайгартынган деп, ол чугаалаан.

Съездиниң ажылының эң кол түңнели болза республикага аграр реформаны боттандырар дугайында чугула документилерин хүлээп алдынганы болур. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин тургузар дугайында принципиалдыг шинтпирлерин хүлээп алдынганы аграр секторуун ажылын эжижиринге улуг идигни берип турар. Ам кол үүл — ук реформаны боттандырарының тодаргай механизмнерин ажылдап кылып алыры болгаш тараачын өнчүнүң бүгү хевирлерин ажыглап тургаш, кызымаккай ажылдаарында болур.

Дээди Совет РСФСР-ниң девискээринге республиканың болгаш Эвилелдиң өнчүзүн ангылаар айтырыг талазы-биле принципиалдыг болгаш быжыг турушту ээлээр ужурлуг деп. Б. Н. Ельцин чугаалаан.

Чазак республиканың чугула амыдыралчы айтырыгларын шинтпирлеп эгелээн. Россияның улус ажыл-агыныга чогуур пропорцияларны тургузары, экономиканы быжыглаары, чоннуң амыдырал-чуртталгазын эжижидери чугула айтырыглар болур.

Съезд берге байдалдарда боолт эрткен. Чагырып-дужаар системаның талалакчылары улуг ыйыдыышкынны кылып тураажок. Съезд бодунуң мурнуунга салган сорулгаларын күүсеткеи. Янзы-бүрү санал-оналдарны түңнеп бодап көөр демократчы механизмин тургузуп алганывыстан Съездиниң хуралдары ажыл-херекчи байдалга эрткен деп, ол түңнелинде чугаалаашы. Съезд ажылын дооскан деп чарлаан.

(СЭТА).

ДОКТАР КАТКАН ОРГАНИЗАЦИЯЛАР

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң тускай эртемниглериндеи тургустунган тускай бөлүк Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарның малчын быштагларында ниитиниң малының быштаглаашкынының канчаар эртип турарын хынаар көргеннер. Ол хыналданың түңнелдерин республиканың АҮЭ-ниң Президиумунуң үнүүшкүнүүр хуралынга ийи районнуң ажыл-агыйларының удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң киржилгези-биле Чадаанага чугаалажып көргеи.

Хуралга болган ажык чугааның үезинде совхозтарның ажыл-агыйжы айтырыгларын шинтпирлээринге дузалажыр ужурлуг чамдык организациялар дуза кадар тудум, харын дужамык халдадып турары илерээн.

Мал ажылының кол продуктуларының бирээзи — эзт. Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарның совхозтары күрүне чагыгларын күүседир дээш бүгү күштү салып турар. Районнарның совхозтары Кызыл-Мажалыкта эзт комбинадынга малды дужаарын график ёзугаар уламчылавышаан. Комбинат малды хүлээп ап турза-даа, ону ол дораан соккайн, 7-8 хонук чедир аргызыр тудуп турар. Ооң түңнелинде совхозтарның дужааган малының деңгели баксырап, деңзизи чиигей бээр. Ындыг чорук каражага чедирери билдингир. Мурнуку чылдарда малды октябрь, ноябрь айларда шуптузун дужаап, эзт планы-биле санажып кааптар турган болза, бо чылын эзт планынга киирер малды декабрь айның төнчүзүнге чедир дужаар ужурга совхозтар таварыжы берген. Ооң чылдагааны — комбинаттың удуртукчуларының ажыл-агыйжы эвези.

Сергей Ондар, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору:

— Чоокта чаа 15 инекти, 44 хаазыны дужаарывыскэ, 8 хонгаш соктулар. Оода боттарывыс чемгерип турааны деп дилээривиске, дириг деңзи-биле хүлээп алган бис, боттарывыс билир бис деп харыылаар болдулар. Ол малды шуптузун арган кылдыр хүлээп алган. Соккан малдың эъдин комбинатта ажылчыннар база эңдере кезип аппаар. Түңнелинде 2 тонна четпес болган. Совхозтарга чедирип турар каражаны комбинаттың буруулуг удуртукчуларынга төлеп болза эки. Малды, чок болза, совхозтарга соккаш, эъдин күрүнеге боттарывыс дужааза кандыг түвел?

Комбинаттың багай ажылының дугайында хомудалдарны «Искра», «Большевик», «Хөндергей», «Сүт-Хөл» совхозтарның директорлары база чугаалааннар.

Эзт комбинадының директору Геннадий Иргит директорларның хомудалынга кандыг тайылбырны бээр ирги?

Малды хүр кыш ажырар дизе, эки шынарлыг, холуксаалыг чем база херек болгай. Кызылда дээрбе комбинадындан Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйларының мал чеми алыр хүннери — среда, суббота. Ол хүннерде совхозтардан машиналар баарга, холуксаалыг мал чемин чүдүрүп бербейн баар таварылгалар бар. Ооң түңнелинде машиналар куруг дедир ээп кээп, «ак чүгүрүп» турарлар. Машинаның хөлезинин, кывар-чаар материалдар өртээн, чолаачының шалыңын кым төлээр ужурлугул? Бир эвес чөптүү-биле болза — дээрбе комбинадының саарылга базазы боору чугаажок.

«Агросервис», «Агроснаб», «Агропромэнерго». Бо организациялар совхозтарның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырары-биле тургускан организациялар. Ынчалза-даа олар боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар. Ол дугайында «Большевик» совхозтуң директору В. Ч. Куулар, «Тыва» совхозтуң кол инженери О. Ш. Монгуш, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. С. Кара-Сал дээш өске-даа удуртукчулар шыңгыы шүгүмчүлээннер. Агроүлетпүр эвилелиниң тургузуун өскертип, үстүнде организацияларны чаңгыс удуртукчу органныг болдурарын саналдааннар. Артык кезектер дээш өске-даа чүүлдерни совхозтар аразынга үлээрде, баштай Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Бий-Хем районнарның совхозтарынга бергеш, оон артканын өске районнарның ажыл-агыйларынга «сартыктаарынга» таарзынмайн турарын Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнуң совхозтарының удуртукчулары илереткен.

Болат-оол СААЯ.

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга чурттуг Монгуш Кожаал чолаачының, механизаторнуң мергежилин солуп, малчынай берген. Бора-Тайга суурнуң чурттакчыларының хуудда инектерин кадарып турар. Чурттакчы чоннуң үш чүс ажыг малын кадарып деп чүве анаа эвес болган. Одар чедишпес, чер эвээш. Ынчалза-даа ол аргазын тып, шыпааларже инектерни кадарып келген.

Туран-оол Кара-Сал, Хеймер-оол Сарыглар, Хүрен-оол Сарыглар олар-биле чай, кыш дивейн кадарып турарлар. Ынчангаш олар дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге үлүүн киирип келгеннер.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

АЯН-ЧОРУК ДООЗУЛГАН

Корей Республиканың Президентизи Ро Дэ У декабрь 15-те Москвадан Ленинградче чоруткан. Аалчыны болгаш ооң өөнүң ээзин М. С. Горбачев кадайы-биле Кремльге үдээн.

Ленинградче ужарының бетинде Корей Республиканың баштыны ССРЭ-ниң ДХМ-ниң парлалга төвүнге парлалга конференциязын эрттирген. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев-биле ханы болгаш ажыт-чажыт чок санал-онал солчулгазын кылган бис деп, ол журналистерге чугаалаан. Ийи күрүнеиң аразында харылзааларның хөгжүлдези база ийи күрүнеиниң удуртукчуларының ужуражыышкыны делегей хөгжүлдезинин чайлаш чок түңнели, аңаа үүлүр туржүүшкүн кылдыныр болбас.

Президент Корей чартык ортулукта байдалга тодаргай доктааган. Ында турып турар айтырыгларны кандыг янзылыг шинтпиволээринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткеи. Корей улустуң ийи аңгыланы берген чоруун чогумчалыг кылдыр шинтпиволээринге Корей Республика биле Совет Эвилелиниң аразында чугаалажыышкыннар улуг рольду ойнап болур. Ийи чурттуң аразында экономиктиг харылзааларга доктааган, кады ажыллажылганы калбарытып болуруунуң улуг аргалары бар деп, Ро Дэ У демдеглээн.

Ро Дэ У чугаазының түңнелинде чылыг хүлээп алыышкын дээш ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш бүгү совет улуска өөрүп четтиргенин илереткеи.

Корей Республиканың Президентизи Ро Дэ У Ленинградка аян-чорук кылып чоруп турда, ону ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. А. Медведев үдеп чораан.

Ро Дэ У декабрь 16-да Ленинград-биле танышкан. Ооң эртенинде Тиилелге шөлүнде Ленинградтың маадырлыг камгалакчыларының монумент турасказалынга чечектерни салган. Ооң соонда ССРЭ-ниң ЭА-зының физика-техниктиг институдунга чораан. Ол институт Корейниң Сеул университедеи-биле кады ажылдажылганын керээзин чарган болгаш эотем ажылдарын кады кылып турар. Ро Дэ У Эрмитажка чораан.

Ленсоветтиң өмүнээзинден улуг аалчыга алдар кылып тургускан шайлалгага чүве чугаалаашы. Ро Дэ У Корей биле Совет Эвилелиниң аразында харылзаалар үр үениң дургузунда эжиживаен келген, ындыг болзажок амгы үеде ийи чурттуң улустарының аразында найырал болгаш кады ажылдажылга бодунуң хөгжүлдезинин чаа үечадазынче кирген. Делегейниң чаа ниитилежилгезин тургузарынга ёзулуг паотнерлар апаргаи бис. Корей чартык ортулукка болгаш Азия — Ооҗум океан девискээринге тайбыңны тургузар дээш бүгүде күжеиишкиннерни кылыр бис деп ССРЭ-ниң Президентизи-биле кады бүгү делегейге чарлаан бис деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Корей Республиканың Президентизи кежээ Совет Эвилелиниң чоруткан. Пулковаа аэропоортка корей аалчыларны ССРЭ-ниң Президент өөзүлелиниң кежигүнү В. А. Медведев, Ленсоветтиң Даргазы А. А. Собчак болгаш албанның өске-даа кижилери үдээн.

(СЭТА).

Үенин судалы дүүн

ЧАГЫГЛАР КҮҮСЕЛДЕЗИ

Депутат бүрүзү бодунуң соңгукчулары-биле ужуражып, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар, сессияларга чугаалашкан айтырыгларбиле чонну таныштырар, салдынган сорулгаларның күүселдезин тайылбырлаар хүлээлгелиг. Тыва АССР-ниң улус депутады, профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оол болдунуң соңгукчуларының мурнунга отчёдун берген.

Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хөл-Баары болгаш Ооруг малчын бригадаларының малчыннары-биле депутат ужуражып, оларның ажыл, амыдыралы-биле таныышкан. Чыылган малчыннарга чоокта чаа болуп эрткен Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга чугаалашкан айтырыгларны кысказы-биле таныштырган болгаш салган айтырыгларга долу харыыны берген. Эн ылангыяда соңгукчуларның ничээнгейинин төвүнге Тыва АССР-ниң күрүне суверенитеди болгаш дыл дугайында айтырыглар турган. Депутат ону оларга чедингири-биле тайылбырлап берген.

Малчыннарда электри ыырыы болгаш чунар-бажын үүрмек айтырыглар база тургустунган.

Ол бүгүнү чедир шинтпирлээри-биле депутат Хайыракан суурга келгеш, районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Б. С. Седей, совхоз директору М. С. Доңгак, кедээ Совет даргазы турган Н. Д. Доспан, бригадир Т. Т. Оолак олар-биле ужуражып, чоокку хүннерде малчыннарның хандырылгазынче ничээнгей салырын дугуржуп чугаалашкан.

Депутат В. С. Биче-оол ук суурда ажыттынган спорт школазын дерег-херекселдер-биле хандырганын. Культура бажыңынга 2500 рубльдиң аппаратуразын чугаалажып бергенин, эмнелгеге соодукчуларны болгаш өске-даа дерег-херекселдер-биле хандырарын чугаалажып, үстүкү черлерге айтырыгларны тургузуп турганын отчёдунга айыткан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

«Шекпээр», «Хемчик», «Баарлык» совхозтарының хойжу бригадаларында хой оолдаашкыны эгелээн. Хойжулар Лейтенант Серен-Доржуунуң, Партизан Монгуштуң, Миячи Саяның, Владимир болгаш Күске Ооржактарның, Болат Хомушкунуң кодаларында бөгүнге чедир 15-тен 40 ажыг хой оолдаан. Оларның чаш хураганнары онча-менди. Ук кодаларда сакманчыларны четчеленн. Немелде чемгерилгени чорудa бергеи.

Бо чылын район сиген планын күүсетээн-даа болза, дарый хемчегларни ап, өске ажыл-агыйлар-биле дугуржулганы кылып турар.

БӨГҮН

ПЛАНДАН АЖЫР

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында Тыва АССР-ниң улус депутады Борис Хертекович Доржуунуң удуртканы бөлүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цеги эки ажылдап турар.

Депутат Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязының материалдары-биле кады ажылдап турар эш-өөрүн таныштырган.

Ук ээлчег сөөлгү ооң бир тоныктарда планын ажыр күүсеткен болгаш 450 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүргеи. Бөгүнге чедир 48 муң рубльдиң артык орулгазын алган. Ында ажылдап турар беш ээлчегларнин шуптузунуң деңдеки ажылдап турарының дугайында медээни фабриканың үлетпүр киллизинин эргелекчизи Н. И. Елисеева дыңнаткан.

БАШТАЙГЫ ХУРАГАННАР

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында баштайгы хураганнар көстүп келген.

ДААРТА

30 КВАРТИРА ДЭЭШ

«Тыва даг-дүгү» үлетпүр тудуг комбинадының Демир-оол Күжүгетович Сүрүнге удурткан 43 кижилиг комплекстиг бригадазы бо чылдың эрткен айларында 2 млн. 962 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр тургаш, планын 3 млн. 343 муң рубльге чедиргеп.

Бо чылдың эгезинде туткан 60 аал ишти чурттаар бажыңның тудуун бүрүн дооскаш, эки шынарлыг дужааганының соонда, ол бажыңче Ак-Довуракты трикотаж фабриказының болгаш үлетпүр тудуг комбинадының ажылчыннары вожуп киргеи.

Даарта ол бригада 110 аал чурттаар бажыңның 30 квартиразын Чаа чылга чедир дужаары-биле ажылдап кириптер. Ол бүгүнү күүседири-биле тудуг-монтаж болгаш штукатур-маляр ажылдарын катай чорудар. Чаа чылдың бүдүүзүнде 30 огбүле чырык, чылыг бажыңче киирер.

Александр ХЕРТЕК.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң структуразында чамдык өскерилгелер дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртү сессиязынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, депутат Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

Экономиктиг реформаның боттакылгазы республиканың улус ажыл-агыйының амгы үеде эргелеп башкарылга структуразын шинтирлиг-биле өскертирин негеп турар. Өнчү хевирлериниң хой янзылы эргелеп башкарылга хевирлериниң хой янзылыын болдурар. Ылаңгыя ол ажылагый чорудулгазының удуртулгазының структуразына хамаарыштыр. Акционерлер ниитилелериге, кооперативтер эвилелиге, бүдүрүкчүлер ассоциацияларынга, концернерге, кампаниялаага, оларның устатларынга болгаш хоолуужудулгага дүүштүр сонгулдалыг үндезинге эргелеп башкарылга органнары—хүүчүлер, акционерлер чөвүлелдери, кооперативтер эвилелдери болгаш оон-даа өске органнар тургустунар. Күүсекчи органнар — ажылчын аппарат, баштаар черлер кереэ үндезиннге тургустунар. Рынокту шынгы негелдери, үндезилекчилерни улуг эвес, ажылгыр структуралары тургузарын, бедик мергежилдиг, ажылгыр шынарлыг кадрларны хөлезилээринче албадаптар.

Бүдүрүлгенни үндезин, эге-чүүр — бүдүрүлгелерге, совхозтарга, кооперативтерге, бичек бүдүрүлгелерге хамаарыштыр алыр чүве болза, олар база өнчүүнүң хевирлериден хамааржыр. Коллективтиг болгаш хуу өнчү турда — соңгулдалыг үндезин, күрүне бүдүрүлгелеринге — күш-ажылчы коллективтерниң санал-оналын өөренип-көрген керээлиг үндезин, томуйлаашкын.

Күрүне бүдүрүлгелеринге соңгулдалыг болур чорукту практикаларындан ойталаар деп, чаак санап турар. Чүте диле, бисте ам-даа четпес түүлдер хөй, кажан бөлүк эге-ажык харан, сагылга-чүрүм чок ажылдакчыларның, янзы-бүрү алыксак-чиксеткериниң сайгыдан эртпес, кошкак, билиг чок удуртукчуларны соңгуп ап турда, шыырак удуртукчу херекток болуп, коллективтиң кыйынга калыр ковук эвэзш эвес. Ынчангаш бир-тээ, күрүне өнчү эвэн болган чүведе, бүдүрүлгениң бажында кым турарын ол бодуу тодарадып үжүрлүг.

Эргелеп башкарылганын күрүне структураларынга онза доктаавы чүгүла. Рынокче шилчилгениң нарын үеин, бир талазында, командла-административиг системаның дүшкеин, өске талазында—ам-даа таварыштыр тургустунмаан горизонталдыг харылзаалар-биле илереттинер. Эргелеп башкавылга органнарын эге-организастаарын дараазында онзагай түүлдерни өөренип көргеш, чорутса чүгүла.

Бирээде. Республиканың улус ажыл-агыйын рынокче шилчидер механизмни ажылдырыр боттандыпар чаа структураны формированстаар. Оны кылып тура, чүүткө Президент башкарылгазын, министерлер-биле база Россияның чазаанга болур өскерлиг-шинчилер-биле холбаштыр бистиң амдыгызында күрүне органнарының бүгү структураларынга хамаарыштыр санал-оналдарывысты жиирип шыдаавысты өөренип көөрү чүгүла. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чүгле реформаны эгелээринге эгежок чүгүла ужур-дузалыг салбырларны амгы сессияга организастаарын санаалдап турар. Ол болза Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди. Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг структураларны деткиринниң талазы-биле девискээр эргелеп, Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле бюро. Эртем болгаш студент аныяктар айтырыгының талазы-биле күрүне комитеди, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тываның төлөө чери-дир. Ол шыкаш Күрпланны Экономика талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде тургузар болгаш оон структуразына экономиктиг реформа талазы-биле комиссияны киирери. Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди Күш-ажыл министерствозу кылдыр эде тургузары негеттинер. Аданда оларны тургузарының эргежок чүгүлазын тайылбырлаан кыска характеристика саналдаттынар.

Ийиде. Чаа структураларның тургустунуушкуну-биле чергелештир, шилчилге үеэнинң бирги чадазында бүдүрүлгеннң күдүлаашкынын болдурбас дээр болза, адаанда турар органнар үстүндээлериге чагыртар алыр эргелеп хевээр артар ужурлуг. Эргелеп реформаның боттанылгазының айы-биле шалыкшыны-биле өскерлир, эллар, эргеи структураларны үреп бүзар эвес, а коорту үндүр кызар ужурлуг.

Үште. Хоолужудулга болгаш күүсекчи эге-чагырганың арызынга бүрүн эргелеп тода дуваалдазын чорудары чүгүла. Ийи эге-чагырга тудбас ужурлуг. Оон кадында күүседикчи эге-чагыога бүгүле эгежок чүгүла чүүлдер-биле: транспорт, бюджетти хевирлээр арга-шинек, материал-техниктиг курлавыны хуваарынга салдар чедирер чорук-биле хандыртынар ужурлуг.

Дөртте. Күүсргелеп организацияны ажылгыр база бедик мергежилдиг кадрлар-биле четчелеттинген болур ужурлуг. Министрлер Чөвүлелиниң апарадының чарлыг чыгыы хөөгениниң дугайында массалыг информация чепсектейинге («Тувинская правда» солунга А. И. Ванжаның интервьюзу) ылаңгыя бөдүүн чемнер-биле концентраттар дыка эвэзш, 9800 тонна концентрат херек, а бары 890 тонна, сааскының 16 хүүзу, сигеннинң 68 хүүзу бар. Моон алгаш көөрге, мал чеми дыка берге. Бир эвес шын хуваар, камнаар болзувусса, чулуктуг чемнвис четчип болур.

Мал чеминиң байдалы мындыг турда, кандыг-кандыг хемчелгени немей ап турар бис? Түлүш Кечил-оол аттыг база «УТКА 25 чылы» совхозтар саваңны Шушенскоедея база республика иштинде — Эрзинден ап турлар. А «Найырал»-биле «Күш-ажылдың хостуу» совхоотар Красноярск крайже чоруурулу-биле белеткенин турар. Оон аңгыда «Ак-Тулуг» Убса-Хөл шынаазындан барын белеткээр. Райондан чүгле чаңгыс ажыл-агый — «Ак-Тал» совхоз малынга четчир санныг чемниг.

Кыштаглаашкын мал ооллаашкыны-биле капсырлажыр. План ёзугаар 44 муң аңай, хурааганы 1991 чылда алыр ужурлуг бис. Оларны чемгерериниге сигенден аңгыда, хүнде бирээзинге-де 150 грамм сула дээш алырга, дөрт ай дургузунда барык 8000 тонна сула херек. Ынчалза-даа бистиң чаңгыс-даа совхозувус чаш малга онза чүгүла ол чемний курлавырын белеткеп ап шыдаваан. Дус биле минералдыг немелде чемнер бар, четпейн баар болза, ону сөөртүп ап болур.

Районда кыштаглар болгаш малчыннарның чүрттелга бажыңнары канчаар белеткеттингенил? «Ак-Туруг», «Найырал», «Ак-Тал» база «Эйлиг-Хем» совхозтар бо кампанияга черле шору белеткелдиг кирдилер. Олар барык октябрь 1-де-ле кыштаглаашкынга бүрүн белен болган. Эң ылаңгыя «Найырал» совхозтуң Сарыг-Хөл (удуртукчузу Сандуу Каадыр-оол), Бел (удуртукчузу Данзыр Монгуш) бригадалары база малчыннар Даш Олчанмай, Маанай Дамдын, Маскыр-оол Дукар-оол кыштаглаажынга эң-не хынамчалыг кирген. «Ак-Туругуңуң» Чаш-Тал (эргелекчизи Кысыгбай Дамчай), Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта Хайыракан (эргелекчизи Василий Маспик-оол), «Найырал-дың» Чаа-Хөл (удуртукчузу Тыртык Маадыр-оол) фермалары база-ла кыштаглаашкынга ээ ёзу-биле белеткелдиг кирген. Оларда мал чемниң курлавырын эккеп алыр дүжүрген. Ол шыкаш мал чемни чымчадып белеткээр чектер ажылдап турар.

А «УТКА 25 чылы»-биле «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарның кышка белеткели бистерни дүвүредип турар. Эң ылаңгыя ол ажылагыйларның Арыскан, Иштин-Хем, Оймак, Торгалыг фермалары база Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы СБФ-зынга кыштаглаашкын берге-ле болур. Арыскан фермазында быжаа кажаазы мынчага чедир септеттинмээн. Чайын чылыг үеде ону септеп алыр арга чок турган бе? Турган. Кыш деп берге үешаг барын та чүге бодавас улус бис. Ол кажааны чазын септээр, иштинче трактор кире бээр кылдыр ханазын бедидер дээн, шалазын. ханазын кылып белеткеп алырга, дээвнирин шывар материал чок болган. Оон уламындан ам 60 бызааны суурилуң чүрттакчыларынга база кадарчыларга азыраар кылдыр дугурушкаш, үлеп бээр ужурга таварышкан. Үзүн чайның дургузунда чадап каан бир ажылы ол-дур. Ук ферманың эргелекчизин каш удаа солаан, ынчангаш кыштаглаашкынга багай белеткел дээш харыысалга чүктээр кижи чок болган. Ол-ла ажыл-агыйның Иштин-Хем фермазында байдал база шак-ла ындыг. Ында инектиң ийи кажаазын аштап ырыглары-биле эде кылыр деп шиитпирлээн, шалазын туруп октапкан. малга чем каап бээр саваларны база солаан. Ынчаарга материалдар чедишпезинден — манза, кадаг, шил чогундан чүгле ноябрь 10-да бир кажааны ажыглай берген. Ийнгизи амдыгаа чедир белен эвес, анаа турар. Ук фермаларда мал чемниң урлавырлары чедишпес, бөдүүн цехтер безин чок. Кыштаглаашкын эгелээриниң мурнунда совхозтуң директору кол зоотехникти ажылыдан хостап каапкан, оон орнунга ажылдаар кижини белеткеп албаан, ол шыкаш ийи ферманың эргелекчилерин, Иштин-Хем салбырының башкарыкчызын солаан, сөөлүнде барып директор боду эмчиде чыдып алган. Амгы үеде «УТКА 25 чылы» совхозта ам ийи ай дургузунда директор, кол зоотехник база кол экономизидаа чок боон турар. Моок уламындан совхозта ам кыштаглаашкынның байдалды дыка нарын, берге.

Амгы үеде Улуг-Хем районнуң малчыннарының мурнунда берге кыш туруп турар. Малдың чаш төлүн хүлээп алырынга база хынамчалыг белеткел херек. Оларны чүгүла хереглелдин бараанныры-биле хандырбас дээш, малчыннарның талазындан негелде база улуг. Шыпап-ла, автомагазиннериниң, амыдырал хандырылга алган черлериниң, медицина ажылдакчыларының кошкак ажылы чылдык-на уламчылап турар. Олар эң ылаңгыя «Ак-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг, «Күш-ажылдың хостуу», «Эйлиг-Хем» совхозтарның малчыннарын дыка багай хандырып келген.

Кыштаглаашкын дээрге үүгле совхозтар коллективтериниң эвес, харын улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажылдакчыларынга дөрт хамааржыр. Кыштаглаашкын районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының кичээнгейиниң төвүнде турул турар. Демниг ажылдаарындан чогумчалыг түүнел көстүр.

Салых ТЕКЕЕВ.
АҮК-түң кол зоотехниги.

АҮК: рынокче орук

III. Хөгжүлдениң чаа угланыышкыннары

Эрткен беседаларга бистер республиканың агроүлетпүр комплекизинин амгы байдалын база оон рынокче шилчиринин үе-чадаларын көргеш бис. Бо үдаада АҮК-түң хөгжүлдезинин чаа кандыг-кандыг угланыышкыннары барыл, ол дугайын чугаалажып көрээлиңер. Аъш-чем рынокунда байдалды чогумчуларын барымдаалап турган, 1991-1995 чылдарда АҮК-ту база оон адырларын хөгжүдери кандыг болуун баш удур планнап көрген. Комплексте 1991-1992 чылларда, 304 млн. рубль капитал салыышкынын, а янзын-биле 1991-1995 чылларда барык 850 млн. рубльди чарыгдаары көрдүнген.

Агроүлетпүр комплекизиниг амгы үеде хөгжүлдениң колдаавыр угланыышкыны болза, көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадырын хөгжүдери, оны улам ханыладыры, тудуг индустриязының базазын хөгжүдери база көдээниң социал чаартылгазы болур.

1991-1995 чылларда ногаанны болбаазырадыр, эттен база балыктан ыштаан янзы-бүүр чем аймаа, хымыс болган национал чем аймаа, кат-чимис болбаазырадыр, алгы-кеп эттээш, оон хеп аймаа даараар болгаш өске-даа түүлдер кылыр биче хемчээлдиг 22 бүдүүрүлгенн база цехтерни тудуп, ажыглалга киирер. Сүт, эт база аъш-чемниң амгы турул турар бүдүүрүлгелериг чаарты эде кылыр, бройлер фабриказын, аъш-чем комбинадын, теплица комбинадын болгаш өске-даа объектилерни доозуп дужаар. Болбаазырадылга үлетпүрүнге техниктиг чаа дериглелерни эптеп тургузары, чаа техниканы шиңгээдири ол үеде белен продукцияны бүдүрүп кылырын көөдүлүр, оларны бүдүрелге база шыгжап кадагалаарда чидириин эвэжеди, чиг эттиг улам ханылады болбаазырадыр сорулга турул турар, оон уламындан белен продукция бүдүрери көөдүлүр ужурлуг.

Тудуг индустриязын хөгжүдерине үүгле 1991-1992 чылларда 26 млн. ажыг рубль капитал салыышкынын планнаан. Ол адырның базазын хөгжүдери көдээниң социал катап тургустунуушкунчуң программазын чедишкиниг сайгарарынга эргежок чүгүла боон турар.

Тудуг материалдарының чедишпезин үзүткаары-биле 1991-1995 чылларда көдээниң тудуг комбинадын, ыяш үлетпүр ажыл-агыйын, ыяш болбаазырадыр заводту тудуп, ажыглалга киирер. Оон аңгыда совхозтарга ыяш болбаазырадыр 8 цехти, түүйбү бүдүрер, сезон дургузунда ажылдаар 18 цехти болгаш өске-даа объектилерни тудар.

Чүрттелга бажыңнарын база социал-амыдырал ужурдузалыг объектилерге 1991-1992 чылларда 130 млн. рубль түүнүг капитал салыышкынарын чарыгдаары көрдүнген. Ийи чылдың дургузунда ажыглалга 180 муң дөрбелчин метр ажыг чүрттелга бажыңнарын, 1830 олуттуг уруглар алган черлерни, 3170 олуттуг школаларны, 1200 олуттуг клубтарны, культура бажыңнарын ажыглалга киирер ужурлуг бис.

1995 чылда көдээ чүрттакчыларының чүрттелга бажыңнары-биле хандырылгазын 79 хүү, школалар-биле 86, школа назыны четпээн уруглар алган черлери-биле 67, база клубтар-биле 88 хүү чедер.

Чүрттелга бажыңнарын инженер талазы-биле чаагайжыды кылырының хемчээли дыка улгадыр. 1995 чылда ниитиниң чүрттелга фондузунун суг дамчыдылгазы база төп одалга системазы-биле хандырылгазы 25 хүү, канализация-биле хандырылгазы 22 хүү чедер.

1991 чылдың дургузунда аңгы-аңгы ажыл-агыйларның болгаш суурларның чиңгине, кол планнарын ажылдан кылырындан чер-чер Советтериниң девискээрлерин, ук девискээрлерде турар инженер системалыг тудуг, бүдүүрүлгелериниң кымга хамаарышканы ылгалы чокка оларның бүдүүрүлге болгаш социал адырларының бүгү-ле хемчээлин комплекстиг төлевилээринче шилчип киирер апаар.

Эң-не кол кичээнгейни чаагайжыды туттунган чүрттелга бажыңнарының тудуунче үүгүлүрары эргежок чүгүла. 1991 чылдың дургузунда инженер четкилерни тудар талазы-биле тускайжыттынган кожун чоруур колониларны база коммунал албанын боторуга-чарылгага үндезилээш, район бүрүзүнге тургузар.

Малчыннарга чаагайжыды туттунган бажыңнарның тудуу калбарар. Оон уламындан малчыннарның база өске-даа ажылдакчыларының изиг суг-биле хандырылгазынга база канализация кылырынга, изиг чемни белеткеп алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар боттандырып эгелээринге идигни бээр.

Чүрттакчылыг улут эвес черлерни (фермаларны, тараачын (арат) ажыл-агыйларны, кооперативтерни) тургузарын, социал хандырылганың объектилерни таарыштыр тургузарын оларны чоонга моокшуладырын, боду башкарып шыдаар системаларга үндезилээш, суурларга база эвэзш саңныг кижилиг чүрттакчылыг черлерге улустуң чаагайжыды туттунган бажыңнар-биле хандырарын көрүп турар.

Төлевилел ажылдары доостуру-биле 1991-1992 чылларда Мөңгүн-Тайга районга база «Тере-Хөл» совхозка улуг эвес ГЭС-терни тудуп эгелээр. Ол шыкаш бүгү-ле малчыннарның түрлаларын электрижидери доостур. Улуг эвес күштүг энергетиканың керекселерин, боду хандыртынар электри хандырылгазының системазын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар. Электри күжүн чылыгалыр сорулга-биле ажыглаарын калбартыр. Эң ылаңгыя мал кажаларының чамдыктарын электри панельдери-биле чылыгар кылдыр шилчидер.

Суурларны газ-биле хандырарын улам-на эжиждер. Көдээ суурларны газ-биле хандырарының талазы-биле тускайжыттынган бүдүүрүлгелерни 1991 чылда тургузар. Ол шыкаш көдээге электриниң база почта харылзаазының чепсек-херекселлерни, радио биле телевидениени улам-на хөгжүдер.

Көдээге чаагайжыды туттунган оруктарны көөйтү тудары болза, көдээде чүрттакчы чоонун амыдырал деннелин бедидериге эргежок чүгүла негелде болур болгай. Ынчангаш 1991-1992 чылларда ажыл-агыйның иштики оруктарын тударынга 7 млн. ажыг рубль, а беш чыл дургузунда 29 млн. рубль капитал салыышкынын көрген.

Төпчүткен акша-хөреңгиниң күсели-биле Мөңгүн-Тайга районга база «Тере-Хөл» совхозка оруктарны тудар.

1991-1992 чылларда көдээни электрижидериге дыка хөй акша-хөреңгини көрген. Эрзин, Тес-Хем районларны база «Кара-Хөл» совхозту күрүнүнин электри чөткидиге кожазы-биле ынаар электри дамчыдылгазының шугумун тудар.

Рынок экономиказының үеэнде бир кол айтырыг болза, көдээниң чүрттакчы чоонун ажыл-биле хандырары болур ужурлуг. Бо талазы-биле дыка таарымчалыг аныаа чүүлдер дээрге өнчүү чаартын эде тургузары, хөй талалыг экономиканы хөгжүдери болур. Тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузары, улустуң хуугда дузалаа ажыл-агыйын хөгжүдери, чаңчыл болган ажылдарны (аңнаашкын, устывыш ажылы болган өске-даа) хөгжүдери, чиг эттиг болбаазырадырының улуг эвес бүдүрүлгелерин ажыглалга киирери — бо бүгү үүлдер чонну ажылче хөйү-биле хаара тудар арганы бээр.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин эллэн улуг хемчээлдиг ыылдыр көөдүлериниң республикаже аъш-чемнин чамдык продуктуларын киир сөөртүрүн дыка кызырар арганыг апаар бис. Чем аймаан кижи бүрүзүнүн хереглээри артемге үндезилээш ой-чижекке дугжу бээр болгаш 1995 чылда бир кижиге сүт база оон кылган продуктулар чыл дургузунда 330 килограмм, эт болгаш оон кылган продуктулар 76 килограмм, чуурга — 235 борбак, ногаа база баҗы аймаа 91, картофель 75 килограмм онаажыр апаар.

Рынокче шилчиргениң шак мындыг үш үе-чадазында күрүниниң чаңгыс аай боон турар өнчүзүн күрүне-кооперативтиг азы коллективтиг ийикпе азы хуунуу кылдыр эде тургузар, чаңчыл болган ажыл-агыйлар база бүдүрүлгелер-биле кагжыр тараачын (арат) ажыл-агыйларны азы кооперативтерни тургузары доостур.

Бо бүгү чорук рынокту калбартырынга улуг дөгүм апаар. Ол байдалдарда эң-не кол сорулга болза, бистиң санал турарывыс-биле алырга, чүрттакчы чоонун амыдырал байдалы шилчилге үеэнинде кудулавас, социал камгалалдың быжыг магадылалы турар апаар.

Бистин республиканың агроүлетпүр комплекизинге рынокче шилчиринин белеткел ажылдарынын дугайын дончулап чугаалаарга мындыг-дыр. А арткан айтырыгларны дараазында беседаларга тайылбырлаар бис.

Юрий ХЛЫБОВ.
Агроүлетпүр эвилелиниң килдис эргелекчизи (Уланчылыг).

Кыштың соогу оя чип кээр

УЛУГ-ХЕМЧИЛЕР АҢАА УДУР ТУРЖУП ШЫДААР БЕ?

Улуг-Хем район малдың баш санының талазы-биле республикада бирги черни эзлеп турар. Районнуң совхозтарында 130 муң баш шээр мал, 8 муң мыйыстыг бода мал, 2209 хаваа, 3050 чылгы база 350 теве бар, ажаан азыраан турар. Олар ниитизи-биле 400 хире коданда. Бисте бир эки түүл болза, малчыннар шуптузу бажыңнарда: 420 малчын огбуле бар. Олар 78 чунар-бажыңныг.

Кыштаглаашкын дээрге бүгү талалыг улуг ажыл. Үстүнде адааным ынча хөй малга орумнен каскан 44 кудук, суг сөөртүр 34 автомашина база суг кудар кылдыр чылыглаан савалар бар. Берге түүл болза демир дестилер чедишпезинден малды суггарары шаптараазынныг. 134 ындыг сава херек.

Мал чеми-биле канчаар хандыртынган бис? Районнуң ажыл-агыйлары планнаан мал чеминиң чүгле 41 хүүзүн белеткеп алган. Кыштаглаашкын бети дээрге-ле 225 хонук үргүлчүлээр, ол үеде бир баш малга ортумаа-биле 16 чем единицазы херек, а бисте ам бары чүгле 6.6 единица. Эң ылаңгыя бөдүүн чемнер-биле концентраттар дыка эвэзш, 9800 тонна концентрат херек, а бары 890 тонна, сааскының 16 хүүзү, сигеннинң 68 хүүзү бар. Моон алгаш көөрге, мал чеми дыка берге. Бир эвес шын хуваар, камнаар болзувусса, чулуктуг чемнвис четчип болур.

Мал чеминиң байдалы мындыг турда, кандыг-кандыг хемчелгени немей ап турар бис? Түлүш Кечил-оол аттыг база «УТКА 25 чылы» совхозтар саваңны Шушенскоедея база республика иштинде — Эрзинден ап турлар. А «Найырал»-биле «Күш-ажылдың хостуу» совхоотар Красноярск крайже чоруурулу-биле белеткенин турар. Оон аңгыда «Ак-Туруг» Убса-Хөл шынаазындан барын белеткээр. Райондан чүгле чаңгыс ажыл-агый — «Ак-Тал» совхоз малынга четчир санныг чемниг.

Кыштаглаашкын мал ооллаашкыны-биле капсырлажыр. План ёзугаар 44 муң аңай, хурааганы 1991 чылда алыр ужурлуг бис. Оларны чемгерериниге сигенден аңгыда, хүнде бирээзинге-де 150 грамм сула дээш алыр-

Районда кыштаглар болгаш малчыннарның чүрттелга бажыңнары канчаар белеткеттингенил? «Ак-Туруг», «Найырал», «Ак-Тал» база «Эйлиг-Хем» совхозтар бо кампанияга черле шору белеткелдиг кирдилер. Олар барык октябрь 1-де-ле кыштаглаашкынга бүрүн белен болган. Эң ылаңгыя «Найырал» совхозтуң Сарыг-Хөл (удуртукчузу Сандуу Каадыр-оол), Бел (удуртукчузу Данзыр Монгуш) бригадалары база малчыннар Даш Олчанмай, Маанай Дамдын, Маскыр-оол Дукар-оол кыштаглаажынга эң-не хынамчалыг кирген. «Ак-Туругуңуң» Чаш-Тал (эргелекчизи Кысыгбай Дамчай), Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта Хайыракан (эргелекчизи Василий Маспик-оол), «Найырал-дың» Чаа-Хөл (удуртукчузу

А «УТКА 25 чылы»-биле «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарның кышка белеткели бистерни дүвүредип турар. Эң ылаңгыя ол ажылагыйларның Арыскан, Иштин-Хем, Оймак, Торгалыг фермалары база Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы СБФ-зынга кыштаглаашкын берге-ле болур. Арыскан фермазында быжаа кажаазы мынчага чедир септеттинмээн. Чайын чылыг үеде ону септеп алыр арга чок турган бе? Турган. Кыш деп берге үешаг барын та чүге бодавас улус бис. Ол кажааны чазын септээр, иштинче трактор кире бээр кылдыр ханазын бедидер дээн, шалазын. ханазын кылып белеткеп алырга, дээвнирин шывар материал чок болган. Оон уламындан ам 60 бызааны суурилуң чүрттакчыларынга база кадарчыларга азыраар кылдыр дугурушкаш, үлеп бээр ужурга таварышкан. Үзүн чайның дургузунда чадап каан бир ажылы ол-дур. Ук ферманың эргелекчизин каш удаа солаан, ынчангаш кыштаглаашкынга багай белеткел дээш харыысалга чүктээр кижи чок болган. Ол-ла ажыл-агыйның Иштин-Хем фермазында байдал база шак-ла ындыг. Ында инектиң ийи кажаазын аштап ырыглары-биле эде кылыр деп шиитпирлээн, шалазын туруп октапкан. малга чем каап бээр саваларны база солаан. Ынчаарга материалдар чедишпезинден — манза, кадаг, шил чогундан чүгле ноябрь 10-да бир кажааны ажыглай берген. Ийнгизи амдыгаа чедир белен эвес, анаа турар. Ук фермаларда мал чеминиң урлавырлары чедишпес, бөдүүн цехтер безин чок. Кыштаглаашкын эгелээриниң мурнунда совхозтуң директору кол зоотехникти ажылыдан хостап каапкан, оон орнунга ажылдаар кижини белеткеп албаан, ол шыкаш ийи ферманың эргелекчилерин, Иштин-Хем салбырының башкарыкчызын солаан, сөөлүнде барып директор боду эмчиде чыдып алган. Амгы үеде «УТКА 25 чылы» совхозта ам ийи ай дургузунда директор, кол зоотехник база кол экономизидаа чок боон турар. Моок уламындан совхозта ам кыштаглаашкынның байдалды дыка нарын, берге.

Амгы үеде Улуг-Хем районнуң малчыннарының мурнунда берге кыш туруп турар. Малдың чаш төлүн хүлээп алырынга база хынамчалыг белеткел херек. Оларны чүгүла хереглелдин бараанныры-биле хандырбас дээш, малчыннарның талазындан негелде база улуг. Шыпап-ла, автомагазиннериниң, амыдырал хандырылга алган черлериниң, медицина ажылдакчыларының кошкак ажылы чылдык-на уламчылап турар. Олар эң ылаңгыя «Ак-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг, «Күш-ажылдың хостуу», «Эйлиг-Хем» совхозтарның малчыннарын дыка багай хандырып келген.

Кыштаглаашкын дээрге үүгле совхозтар коллективериниң эвес, харын улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажылдакчыларынга дөрт хамааржыр. Кыштаглаашкын районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының кичээнгейиниң төвүнде турул турар. Демниг ажылдаарындан чогумчалыг түүнел көстүр.

Салых ТЕКЕЕВ.
АҮК-түң кол зоотехниги.

КАҢМЫЫЛ КИРБЕС...

«Чыткал теве аксыны» каңмыыл кирбес...» Тыва улустуң шак мындыг үеге сөстериниң утказы-ны, ол дээрге кичээндириг, сагындырыг-дыр. Моңу бижип турар чылдаганым болза, бистиң «Енисей» совхозтуң сөөлгү чылдарда тараа-даа сиген-даа планын күүседип шыдаваан. Бир талазында, чаашкын чок, кан-халыын боорга ындыг-ла харын. Ынчалза-даа оода мал чеми — сиген планының чартык кеминин күүседип алырының аргазы бар-дыр ийин. Бис, бөдүүн ажылчыннар, ынчаар болгаан бис. Суггаттыг шөлүүс безин 500 гектар, суг четтир. Ол черлерни чедиир ажыглап шыдаваас-тыр бис. Чүгле ол ажылче күштү, улустуң организастап шыдаазында.

Мындыг чорук ажыл-агыйның экономиказынга дыка-ла багай-дыр. Директорувус 2-3 чыл болгаш солчур, чаячыл апарган. Ам база чаа директорлуг бис. Удуртукчуларны соңгуур, томуйлаарда чон мурнунга аксы-сөзүн алгаш, оон хүлээп алыр болза эки деп бодаар мен.

Ам рынок деп чүвеже шилчиир дээр болгай. Мен бодаарымга, ол дээрге шуутла бот-башкартынып ажылдаары. Ынчангаш бистин бо совхоз ажыл-агыйны талтыг шыгыы, бодамчалыг башкарып, холга албас болза хоржок ийин. Аргалар барда-ла ону ажыгдаваска таанда берге-дир. Тарылгавыс шолу 2600 гектар. Каа-Хемнин оң талазында 1000 гектар бар, ону инек одарынга чүгле чаршын ажыглан турар. 1980 чылларның эгезинде аңаа тараа тарын, сигенни-даа ферманың улузу боттарыны күжү-биле белеткеп ап турдувус. Чаашкын чок чылдарда безин. Ам ферманың ажылчыннары сиген белеткелинге безин киришпестеди. Ынчангаш ол шелдерден кожавыс «Бурунгаар» совхозтуң ажылчыннары оон сигеннеп ап турлар. Оларның оозу база шын. Барып-барып кан-халыын чылдарда ээзи ажыглавас болганда ынчанмайн кан-чаар. Ам мал чеми Саян ындыдан — таңыгыр орантан белеткеп ап тур бис. Аңаа кайы хире улуг, хөй чарыгдал үүгүп турар деп Сенажывыс, силозувус-даа чедишпес. Шак мынчаар ажылдаарга чүүү кедер, чүүү чиир бис?

Май-оол ХОВАЛЫГ.

Кадарчы.
«Енисей» совхоз.

Редакциядан: Май-оол Доржуевич ам 16 чыл дургузунда совхозунга инек кадарын турар. Мал-маган дээш оон сагыш аарып чорууру чөп. Чоп-биле сумележир, чоннуң санал-оналын дыңнаар деп төпте-даа, бодувус республикавыста-даа ындыг бис. А ол хиреде? «Енисей» совхозтуң амгы директору аныяк кижи — Анатолий Петрович Чертов. Ол удуртучу бо солуну номчувас, тыва дылды билбес, ынчангаш ажылчынының мындыг материалы үнгешин эскербес-даа чадавас. А совхозтуң ажылчыннарындан, специалистериндеп кайы бирээзи аңаа бо чагааны очулдуруп бээр боор. Оон аңгыда совхозтуң дээш Каа-Хем районнуң удуртукчулары база харыысалгалыг. Кундустуг көдээ Совети, оон даргазы А. А. Салчак база бар.

Ажылчынының саналын олар түү деп бодап турарыл? Бир-тээ, солунга материал-шугумчүлел үнген болганда, аңаа ыяап-ла харыылаар апаар болгай. Ону совхозтуң коллективи база редакциядаа манап тур бис.

Чаартылгаларга уткуштур

ЧОДУРААГА «СУВЕРЕНИТЕТ» ХЕРЕК БЕ?

Улуг-Хем районнуң суурларынга сургакчылап чораан, арысканчыларның «Арыг-Үзүүн азыраады болзун!», чодураажыларның «Торгалыгны тоттурары болзун!» дээн сөстерин чежедаа кижиден дыннадым. Чодураа суурнуң чурттакчыларының ийи чыл бурунгаар редакцияже чоруткан чагаазындан одуругларны сактып ор мен: олар садбырның базымчалыг салымындан ойталап, аңгы колхоз тургузуп алыксаан күзелин илереткен.

Ынчан оларга кооператив тургузуп алырынга кым-даа шаптыктавайн турар деп солуп дамчыштыр харылаан мен. Оны тургузуп алыр дээш, эрткен чазын 13 удаа хуралдаан. Ам тургузукчу хуралдарның саны уттундурган, чодураажыларга суверенитетти, бот-тускайлаң чорукту кым-даа бербээн.

Чоокта чаа «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырының чурттакчыларының изиг күзели боттаны бер часкан. Райкүүском шиитпирни үндүрүп каан, аңаа үндезилээш, салбыр бот-башкарның чоруй баар деп турда. Агроулетпүрэвилелдің даргазы Вадим Оюн келгеш, амдыында совхозтарның салымчолун бис шиитпирлээр улус бис дээш, райкүүскомнуң шиитпирни күш чок болдуруп каапкан. Эргечагырга кымда-дыр, номчукчу: «Советтерде бе, күчүлүг министерство, ведомстволарда бе?». Моон соонда «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп сөс эткен кижини көөрге, дыннаарга, шала чиктии копчуг ийин.

Кадаанның ишчилерин үстүүртен айтыышкын манап орбайн, дидим хөделир деп дарга бүгүү «конгалап» турар болгай. Хөделиишкиннерниң түнелі ол-дур, республиканың Агроулетүр эвилелиниң даргаларының бирээзи кол хөреңгиниң чамдыызын Чодураага дамчыдып берилтериниң аайын тыпшайн, Москва-биле сүмележин чоруткан, чодураажыларның мойну узап олуруп берген. Ол чедип келгеш, та чүү деп айытқаар үвези ийик.

А «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң директору Петр Найдан-оол шын шиитпирни хүлээп алган турган. Ноябрьда үндүрген дужаалы-биле ол кол хөреңгини үлештирер комиссияларны тургускан. Агроулетпүрэвилелдің бачыттыг киржилгези эвес болза...

Чодураа деп адаттынган чаргы-чаалыг кооперативте бөгүн чүү барыл? Ады бар, Даргазы бар, Банкыда согур көпеек безин чок агар саны бар. Бот-тускайлаң ажылдап, чурттаар изиг күзели бар. Ол-ла.

— Суверенитет чедип алгаш, боттарынар амыдырап, чурттап шыдаар силер бе? — деп «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң кол инженери турган, ам «Чодураа» кооперативтиң даргазы апарган Каев Бадыдан айтырдым. —Малмаганнарның чип турар силегни, силозу дөгере Торгалыгның шөлдеринден алдынган болгай, Каев Донгакович.

— Мурнуку чылдарда Чодурааның девискээринге Жданов аттыг колхоз канчап амыдырап-чурттап чораан үве деп? — ол айтырыгта айтырыг-биле харылады. — Чодураа дээрге, районнуң арбан чергелиг суурлары эвес-тир, мында Чааты көдээ Совети, совет эрге-чагырга бар. Таима тутқан дээрден башка, амдыызында Советте кандыгдаа долу эрге чок. Адыр, чаа чыл үүнүп келзин, чамдык кижилерниң Советтерниң мурнунга солстаар үези келир эвеспе.

Ийе, шаанда маңаа Жданов аттыг колхозтуң турганы шын. Ынчалза-даа Ийи-Тал болгаш Ак-Тал оон салбырлары турган болгай. Ам Ак-Тал аңгы совхоз, Ийи-Тал Кечил-оол аттыг совхозтуң салбыры апарган болгай. Ынчап-даа кээрге, Чодураның бодунуң сиген кезип алыр шөлдери турган. Азырадыкчы хөөннерге алыскаш, ол шөлдерни каггаан, ам ында оларны хараган, тал тудуп чий берген. Оларны ам аштап, арыглап алыр болза, чодураажылар мал чеминге торулбайн барып болур ышкажыл.

Бо чылын «Чодураа» кооператив керээ өзугаар совхозка 360 тонна сүт, 181 тонна эзт, 11 тонна дүк, 60 тонна тараа дужаар ужурлуг. Торгалыг-биле деннеп көөр болза, чодураажылардың байдалы эки көстүр. Кооператив 80 тонна тарааны үрезинге арттырып алган, база бир 80 тоннаны Кызылче солчулга фондуаиче чоруткан. 3-4 хире тонна меде үрезини база бар. Сөолгү көргүзүглер талазы-биле торгалыгжыларны чыттыр ашкан. Канчаптаа кээрге, чодураажылар арганы берип болур хиредир.

Чодураажыларның аңгыланы бээрингe хамаарыштыр совхоз директору чүү бодап олурар ирги?

— Чодураажыларның суверенитет негеп турарын чөптүг деп санаар мен — Петр Тимофеевичиниң харыызы ындыг болду. —Оларның бот-тускайлаң чорукче чүткүлүн деткиир мен. Ынчалза-даа Чодураа ажылдагыйның иштинде кооператив болзун. Шуут аңгыланып чоруй баар дээрге, ол арай болдунмас хире чорду. Чодураада бар 6 миллион хире рубль өртектиг кол фондуларны оон салып алыр аргазы чок. Кооперативтиң даргазы Каев Бады мынчаар санап орардыр: келир чылын кооператив 1,7 миллион рубль орулгалыг болур, оон 700 муну чарыгдалдарже үне бээр, миллион — кармакта. Совхозтан аңгыланы бээр болза, оон ол миллиону кымга-даа херек чок, оон-биле ол үүнү-даа садып ап шыдавас, аваа-ла шылыраш акша болур. А совхозка күрүне эвээш-бичедаа болза материалдарны берип турар болгай. Чодураның бодунуң сиген кезип алыр шөлдери турган. Азырадыкчы хөөннерге алыскаш, ол шөлдерни каггаан, ам ында оларны хараган, тал тудуп чий берген. Оларны ам аштап, арыглап алыр болза, чодураажылар мал чеминге торулбайн барып болур ышкажыл.

Директорнуң барымдаалыг чугаазын дыннап орарга, чодураажылар ажылагыйның иштинде кооперативке турар болза эки хире. Январь 1-ден эгелеп, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз совхоз эвес, кооперативтер эвелеп апаар, хөй кооперативтен тургустуңнан коопэвилел болур. Кооператив бүрүзү бодунуң иштинге сайзыраар эргелиг. Чижээ, Кожайда чоокта чаа тургустунган чер ажылдыг кооператив ам мал база азыраар деп турар. Дадар-оол Иргек картофель өстүрер арендатор турган. Ам ол ийи кодан хөй база ап алган. Келир чылын 150 баш бода мал база хүлээп алыр деп турар.

Бо ышкаш чижектерни ам-даа кириштирип болур. Чодураажыларның база мынчаар сайзыраарына кымдаа шаптыктавайн турар болгай.

Бир мындыг дедир айтырыгны совхозтуң бөдүүн ажылчыны кижиге салдым:

— Чодураа аңгыланы бээр болза, Торгалыг биеэги ышкаш чурттап шыдаар бе?

— Берге-ле болур боор. Чүге дээрге, чаңгыс эвес миллион рубль өртектиг чүгле суггарылга системаларының чыл санында амортизация өртээ 300 мун рубль чеде бээр болгай. Ынча акшаны орулгадан казып октаптарга, рынок үезинде амыдырап-чурттаарынга дыка берге болур — деп харылады. — Оон кадында тудуп чадажы берген школавыс, спорт залы бар болгай. Оларны кым акшаландырарыл? Чаңгыс Торгалыгның бо бүгүнү күш чедиптер аргазы кандыг-ла болду.

Чүү дээр боор, оон оссу база-ла шын ышкаш.

Чаңгыс совхозтуң ийи суурунуң социал байдалын ап көөр болза, дыка ылгалдыг. Торгалыг хайыып чыдар Хайыракан-на, Чодураа ирип чыдар Ийи-Талла. Бо чылын харын ийи-ийи аал ишти чурттаар үш бажың ажыглалга Чодураада кирген, шаңны 70 мун рубльге асфальтылап берген, а мурнуку чылдарда тудугжуларының балдызының даажы безин дыңналбайн баар үелер тургулаан болдур ийин. Саанчылар кайы орантокта Оймак фермазынче чеже чадаг бастырбаан дээр. Механизаторлар машинатехниказының адаанга от кыпсын кыштаар.

Хөй чылдарның дургузунда тапталып келген чөптүг эвес чорук ажык-чарлыг үеде чодураажыларны өскээр бодандырыпкан. Ам оларга чежемейниң-даа бажың-балгат, мастерская, уругларының сүт кухнязы туттуруп бээр бис дээрге, торгалыгжыларны чеже тоттурарыл, боттарывыс аш олур бис дээр апарган. Ажыг дерни төп турган, ажылдап каан хлебти деп эвес кезектерге үлештирерге, когараан талага хомуданчыг болбайн канчаар.

Бөгүн дээрезинде совхоз конторазында ийи экономист — бирээзи Чодураның, өскези Торгалыгның — үе-шактың эрткенин эскербейн, шыңгыы санажылганы кылып орар. Чарлыышкынның шагы кээрге, Москва чүү дээр ирги, республиканың Агроулетпүрэвилели чүү дээр ирги?

Кижи бодаарга, Чодураа бот-тускайлаң апаарга, чон чолдаг бербес, хем келдее бербес хире.

Кодур-оол ОЮН.
«Шыныың» корреспондентизи.

Көдээ ажыл-агый мал, чер ажылы болгаш продукцияны болбаазырадып бүдүрер адырлардан тургустунган. Болбаазырадып бүдүрер адырның бирээзинге Тываның сүт комбинадын хамаарыштырып болур. Аңаа хүнүүн-не ажыл-агыйлардан хөй-хөй тонна сүттү сөөртүп эккээр. ЧУРУКТА: сүт комбинадының сүт хүлээп алыр черинин ажылчыны Г. В. Сопега-дыр. Ол ында 13 чыл дургузунда ажылдап турар. Галина Васильевнаның ажылы эртенгинин 8 шактан кежээ орайга чедир үргүлчүлээр. Сүт сөөртүр машиналардан сүттү хүлээп алгаш, тускай дамчыдылга хоолайлары-биле аппарат цегинче, ында ишкир саваларга кудуп бээр. Ынчал сүттү арыглап үзээш, аш-чем продуктуларын болбаазырадып кылыр. Ол ажылдың харысалгалын аргадуржулгалыг ажылчын эки билир.

Вячеслав МОНГУШ.

Коммунистиг партия болгаш социалистиг революция дугайында чамдык бодалдарга

хамаарыштыр

ШҮГҮМЧҮЛЭЭР МУРНУНДА БИЛИП АЛЫР

Марксисчи-ленинчи партияның болгаш Октябрь революциязының дугайында республика солуннарынга, ылаңгыя «Тываның аныяктарынга» материалдарны бо-ла парлагылаан болгулаар. Ук материалдарны номчуп таныжарга, бижип турар кижилерниң бодалдары аңгы-аңгы. Ылаңгыя амгы салгалдың чамдык аныяк кижилериниң бижээн үүлдерин номчааш, кижи чаржына-ла бергилээрдир. Маңаа бир чижектен көргүзерин оралдажып көрейн. 1990 чылдың ноябрьның 6-да (Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 75 чыл оюнун бүдүүзүнде) «Тываның аныяктарынга» Кызыл хоорайдан Валерий Ооржактың бижээн үүлү бар болгай. Ук үүлдүң эгезин безин «Ажык чок болган революция» деп адаан. Ол үүлден чамдык одуругларны ушта бижип көргүзерге мындыг.

«Кара чаңгыс күштүң дузазы-биле чедип алганывыс социалистиг революция биске чүү тодаргай бергенил? Оон амыдыралывыс экижий берген бе? Чок болбайн канчаар. 1917 чылдың эргилдезинин соонда, бис аас-кежиктиг-даа, тодуг-догаа-даа апарбаан бис». Бо одуругларны номчаан кижилерниң сеткилинге үүү кирип болбазыл, чогум черле бистиң аныяктарывыстың канчаар кижизиттинин турарынга чогенип, чаржынмастың аргазы чок ышкажыл.

Маңаа удурланышкан база бир чижектен көргүзүп көрейн. Үстүнде киргеним ол-ла хүнде үнген «Шында» Өвүрден Маадыр-оол Даңзынның «Октябрьның ачызында» деп эгелиг үүлүнде ол мынчаар бижип турар: «Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ачызында сайзырап хөгжээн Тывага төрүттүнген мен. Тыва чоннуң эткен оруктарын, кадыг-бергелерге таварыкып чораанын төөгуден ооренип, улуг назылыг улустарның — өгбелериниң чугаазындан дыннап, таныжар аргалыг болган мен. Допчузу-биле чугаалаарга, тывалар даштыкының болгаш иштикиниң дарлакчыларынга хемдидип, ядыы чурттап чорааннар. Улуг Октябрьның тиилелгезиниң ачызында, ол дарлалдан хосталган, Тывага чонну эрге-чагырганы тургускан. Совет Эвилелиниң хөй талалыг дузаламчызы-биле Тываның ажылчы чону чаа амыдыралды тургускан»... Ёзулуг марксисчи-ленинчи идеяларга кижизиттинген, бурунгаар депшилгелиг, шыны бижип турар аныяк кижи ол ышкажыл.

Үстүнде баштайгы чижекте киргеним Валерий Ооржактың ол-ла үүлүнде мындыг одуруглар база бар. «Боттарыныы чедишкинин өскелерге көргүзер дээш, каш санныг чонун быттыгкурттуг чораан деп-даа бижип турган эштер бар болдур ийин». Багын чугаалаарга бачыды арлыр дижир болгай. Ындыг амыдыралды бодум чурттап эткен болгаш эки билир мен. Бо чылдың ноябрь 25-те тыва радио дамчыдылгазынга ССРЭ-ниң улустук башкызы А. А. Алдын-оолдуң С. К. Токаның чогаалдарының («Тос чадырда», «Араттың сөзү») тыва дыл өөредилгезинге, ылаңгыя шаандагы тыва чоннуң берге амыдыралдыг чораанын бичии кижилерниң билип алырынга ужурдузазының дугайында тайылбыр чугаазынга дыка эки чырытканын радио дынакчылары дыннааннар боор. Хоочун башкы ындыг амыдыралдың ужу-кыдын көрген болгаш кончуг шын чугаалаан болдур ийин.

Оон ынай «Ажык чок болган революция» деп эгелиг үүлде мындыг одуруглар база бар. «Коммунистер чонну, олар эрге-чагырганы холга алырга, чоннуң ботбашкарылгазы тургустунар» деп өөредип турганнар. Ол үүүл болдунмайн барган. Амдыгаа чедир партия бодунуң төлү — бюрократиябиле хаанавышаан. Оон ынай аазааны чыргал-даа, өлбек аъш-чем-даа көзүлбээн. Чурт бо хүннерге чедир аштавышаан». Херек кырында ол ындыг бе ынчаш? Чок болбайн канчаар. Оон ол частырыглыг бодалынга хоочун коммунистерден чаңгыс-даа «шын-дыр» деп бадыткал бээр кижи чок болгаш шак ындыг үзелдиглерни шиитпирлии-биле буруу шаварлар дээрзинге ханыы-биле бүзүрээр мен. Ол чижектиг хөөннерни үүлге сагыш-сеткили саңдаргай, корум-чуруму кошкак, ажылхожулундан, партияның хүрээлениннен үндүртүп чораан ийи-чаңгыс кижилер эртип келген хиралг истерни оон-биле агартынып, чажырар дээш деткиир болур.

Аъш-чемниң, идик-хептиң ховартай бергенин Октябрь революциязының буруузу дээрге кайын боор. Мээн билирим, Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында амыдыралдың берге турганы шын. Дайын төнген сөөлүнде, каш-ла чылдар эрткенде, чоннуң хереглел барааннары өлбеп, амыдыралы экижип келгенин эки билир мен. Амгы үеде чурт иштинде туруп келген сандараашкыннар, ылаңгыя партияның башкарыкчы күжүнүң кудулааны, корум-чурумнуң кошкааны, национал айтырыгның чидиглениги, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарындан эгелээш чоннуң бүгү-ле хереглелдериниң чегейтээни, ортек-үениң улгатканы — бүгү партияның, азы коммунист бүрүзүнүң буруузу дээр болза, мен чөпшээрешпес мен. Маңаа партийжи аппараттарның үстүкү чадаларындан эгелээш, Совет эрге-чагырга болгаш ажыл-агыйлар удуртулгазынга бот-башкарылга бербейн, холгаарлап, кижилерниң угаан-медерел болгаш мөзу-шынар кижизидилгези дээш, өске-даа ёзулуг партийжи-политиктиг ажылдарны кошкатканында. Маңаа база бир кол чылдагаан эде тургустунуушкуну, демократияны болгаш ажыкчарлыг чорукту шын эвес ажыглаанында деп билир мен. Демократияга мен удур эвес мен. Ынчалза-даа, демократияга сылдаглап, оон-биле чагдыны алгаш, партия, совет болгаш ажылагый органнарын хөме таварыыр, айтыышкын, даалгалар бээрге, чагырдын, дужаадың дээр, ажыл кылбас чалгааларның, аяспырактарның көвүдеп турарынга мен дугайты дыка-ла таарзынмайн чоруур мен. Удуртулгада ажылдап чоруур чамдык кадрлар калбарган демократиядан, «дүжүметсиринден» корткаш, чагыргазында кижилерге айтыышкын, даалгалар берип, дыңзыды үүве чугаалаарындан дидинмес апарганы база меши дувүредип чоруур.

Кымның канчаар-даа ажылдап чораанын сайгарып, билип албайн чыткаш, хоочун кижи бүрүзүн «дүжүметтер», «бюрократтар», «турнугуушкун кижилери» дээр хөөннер база тывылган. Кырганнар чайлап берзин, бис кончуг бис деп турарлар үүнү кылышканыл? Дүжүметсиглер бар болбайн аан. Олар эвээш эвес болдур ийин. Бистиң салгалды кижизидип, ажылагыйта өөредип чораан хоочуннарывыс Константин Дилгижек, Ондар Лопсан-Серен, Василий Даңдын-оол, Монгуш Доктугу, Донгак Настык-Доржу, Кудурукпай Хертек дээн чижектиг хейхей талалыг кадрларны көрүп чордум. Бар эвес амгы салгалдың кадрлары олар дег чоп-биле тудуш харылзаалыг, эрес, шудургу, быжыг туруштут ажыллаан үүве болза, садыгларывыстың делгинирлери мынчаар куруглавас турган ийик. Оода-ла аъш-чем талазы-биле амгы, бо хүннерде байдалдардан дээре болур ужурлуг турган боор.

Ажык-чарлыг чорукка, демократияга сылдан алгаш, Ленин, Октябрь революциягa халдаашмын кылыр кижилерге удур ноябрьның 6-да үнген «Шынга» республиканың алдарлыг хойжузу, Ленин, Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнериң болгаш беш медальдарның эдилекчизи Эрзинниң «Мөрен» совхозта хоочун коммунист Орус-оол Сандыкчапович Намдалның журналист Селен Хертектиң салган айтырыгларынга харыызы тайылбыр чоккa-ла четчир-дир. Ол мынчаар чугаалаан: «Ажыы-биле чугаалаарга, Ленинче халдап, Октябрь революциязын үндүрбес ужурлуг турган дээр ол-бо чугаа-соот дыннаш, номчааш, дендии хомудап чор мен. Чүге ындыг боор үвелаан бо? Октябрь революциязы эң ылаңгыя бистиң тыва улуска тергиин ажыктыг болган. Бистиң өгбелеривис кайы хире турегделге чораан ийик. Мукгараар бир үвем бар. Ам бот-башкарымы, бодуу туразы-биле чоруур, азы демократтыг болур дээр. Ону ажыглааш, бисте ам чамдыктар кандыг-дыр, көрүнер даан. Демги-ле харын Ленинниң хөрээ чок, шын эвес кылган кижи. Октябрь революциязы херек чок турган...

Ам көрүнерем, ак сеткилдиг ажыллап, чурттап чоруур кижилерге бо арагачыларның, оорларның, хулиганнарның бак ёразы кайыдыве доора «чудук»-тур не? Олар база халдап турарлар ышкажыл».

Ол айтырыгларга оон харыыларын шуптузун номчуур болза, ёзулут-ла ындыг кижилерни билиидир-ле соглаан болдур ийин.

Үстүнде одуругларны бижип, доозуп олурумда, «Шынның» чаа номери келди. Ажып көре бээримге, хоочун коммунист Артем Борбак-оолдуң «Өттүнүшкен өжээннинг үннер» деп эгелиг үүлүн парлаан болду. Оон төнчүзүнде бисти — хоочуннарны болгаш солуннуң бүгү номчукчуларын партийжи белик онза харыысалгаларыстыкүүседиринче кыйгырган болду. Ук үүлду номчуй бээримге, мээн хоочуравр четкен хомудан чоруур аарыгларым база-ла ында ыскаалыпкан болдулар. Чаа-ла бижип дооскан одуругларымны алыс уткалы база бо-ла болгай. «Ук үүлге үнүмну улааным бо болгай аан» дээн бодал бажымда артып калды.

Шынап-ла, бис, хоочуннар, улуг Ленинниң идеяларынга кижизиттинип, оон башталгазы-биле тургустунган Коммунистиг партияның хүрээлениннe ханнатыныр, эвин-даа, банты-даа деңге үлежип чурттап келдивис. А бо хүннерде чурт иштинде диригген бүгү таланың сандараашкыннарын кулактарывыс кызып алган билбээчнеп олуругулавайн, ону дурген эдип алыры-биле демиселге активизин-биле киришпес болзувусса, болур деп бе?

Аваа МОНГУШ.
Партиянын, күш-ажылдың хоочуну.

ЧҮГЕ ХАГДЫНАР ДЕП ТУРАРЫЛ

Кызылда, 3 дугаар («Юность») магазин сөөлгү хүнвер ажылдап турар. Ону чүге хаар деп турарыл, чылдагааны үүдел дээн чижектиг айтырыглар садып алыкчылардан редакцияга кээп турар.

Ук айтырыгның ужур-утказын тодарадырыбиле Кызылдың аъш-чем садыының директору Нелли Михайловна Гуркинага ужурашкаш чугаалажырымга, дараазында байдал илереттинди.

Рынок девискээринде турар хоочуннарның аъш-чем магазини колхоз рыногунга хамааржыр. Ол орай-саваны Кызылдың аъш-чем садыы эвээн каш чылларда хөлезилеп, чыл санында хөй акшаны төлеп келгеи. Амыдырал нарыыдар, аъш-чем чедишпестээн, рынок харылзаалариче шилчиир үе келгеи үве болганда, колхоз рыногу бодунуң ажыл-агыйны эде тургузар, сайзырадыр, рынок девискээрин эде кылыр деп турар. Ынчангаш хоочуннар магазинин Ленин кудумчузунда 3 дугаар магазиниче шилчиидери көрүнгеп.

Чүге ыяп-ла ону шилип алганыл деп айтырыг чайгаарла тургустунуп кээри чадаас.

Хоочуннар колдуунда назыкары улгады берген кижилер болгай. Олар хоорайның кайыдаа бүлүүнда чурттап орарлар, Транспорт шимчээшкинин алгаш көөр болза, олар шуптуу төөте белдирлежип турар. Ындыг болганда, кандыг-даа автобуска олурупкаш төөпке чедип кээр арга бар. Оон кадында ук магазиндеи ырак эвес каартландарда 31 (стадион чоогунда), 9 дугаар (төп гастроном) магазиннер база бары таарымчалыг. 31 дугаар магазиниге мурнунда бакалея, гастрономия бараанналары садып турган болза, ам ону чүгле хлеб, сүт аймаа садар кылгаш, ук продуктуларны соөртүрүп хүнде дөрт чедирер.

Хоочуннар магазинициң бир талазында хүү кижилер эзт, ногаа, кат-чимис болгаш өскедаа дотыкшылдыг продукцияны садып орарын билир бис. А хосталган бажыңга чоңдан садып алган продукция садар бүдүрүлге ажыдарын планнап турар. Ол чоокку үеде ажылдап эгелей бээр.

Колхоз рыногунуң ажылдакчылары суурлар, хоорайлар, районнар, кожа республикаларже үнүп, дугуруушкан өртек өзугаар чоңдан садып алган продукцияны ук бүдүрүлгеге садар болгаш шыгжаар подвал, складтыг апаар. Ам дээрезинде ында-хаая ыдыг үнүүшкүнер кылгаш, садып алган продукцияны адаанда улуг эвес подвалда хүү кижилериниң бараанналары-биле кады шыгжап турар. А садыгжы кижи хүлээп алган бараанны дээш харыысалгалыг болгай. Рынок директору Галина Александровна Воронованың чугаазыбиле алырга, ындыг бүдүрүлгеге садар аъш-чем аймааның өртек-үнези хүү кижилериниң садып орарындан канчап-даа чиик болур.

Оон-биле чергелештир рынок девискээрин өскертир түдары көрүнгеп. Хоорайның хөөперативтиг база комиссионнут магазиниери, Рембыттехника, Кызыл районнуң ногаа садар шил павильону ол бүгү шуптуу ап калдынар. Чаа төөвилелге үндезилеп таарымчалыг, чырык, делгем, кыры шывыглыг, шоочалаттынып турар 90 олуттуг рынокту, продукция күрлавырлары шыгжаар складтарны түдар. Ол ышкаш бо хүнде садар болгаш садып алыкчы бүдүрүлге апаар бажыңны чоорту эде кылгаш, аалчылар бажыңын, столоваяны тургузары көрүнгеп. Туалетти база чаартыр. Бо хемчеглер келир чылдан эгелеп боттачып эгелээр.

Рынок девискээрин дүрген темп-биле чаартыр түдүп эгелей бээр үве болза, чоңга таарымчалыг байдалдар тургустунуп келири чугаажок. Ынчан көдээ ажыл-агый продукциязы-биле хандырылга чүгеротээр, хоорайның чурттакчы чону рыноктан хереглээн аъш-чем аймаан хостуг садып алыр аргалыг апаар.

Надежда ДОҢГАК.
(«Шыныың» корр.).

ОРУКТАРЫН ДИЛЭЭР

Бо 1990 чылдың планныг онаалдаларын күүседип болурунуң аргазы Улуг-Хем районнук үлетпүр комбинадынын коллективинде бар. Эрткен он бар айларның планныг онаалдаларында көрүнгеп продукция сайгарылгазын, дилиг материалдары бүдүрери, тайгага чудук белеткээри, калбак хереглелдиң бараанларын бүдүрериниң чагыы коллектив ажыр күүсеткен.

Ол бүгүде ажылчыннар Александр Монгуш, Даш-оол Бириле, Семис-оол Попан-оол, Александр Зарецкий, күш-ажылдың хоочуну Мария Янмаа дээш өскелериниң-даа кирген улуг-хүүзү хөй.

Чеминишкиннер бар-даа болза, рынок экономиказының үезинде кандыг байдалга ажылдаарны ажылчыннарны болгаш специалистери дүвүредип турар. Ынчангаш моон соңгаар ажылдаарының, продукцияның шынарын экижидериниң, камналгалыг болурунуң оруктарын дилээр үжүрлүг бис.

Доңгурай ШОЖУЛ-ООЛ.
Цех начальниги.

Ооң-биле чугаалажырга...

Эки кижилер дугайында

Салгал бүрүзүнге эки, багай чаңчылдар туруп келгенин билир бис. Ынчалзажок улуг салгалдар багай чаңчылдарны шүүреп, эки талаларны дараазында салгалче дамчыдып чораан. Ядыы арат Сагаачы база-ла ада-өгбелериниң чаңчылдарын бүгү талазы-биле саглып келген. Шаанда Сагаачыларның ажы-төлү докторлаас, бүрүү бээр турган. Ийи оол төрүттүнгеш чок аппаарга, дараазында оол үнергe, аваазының адазы Дүндүп өшак бичии чаш оолду өртүмак кылдат пашка чыттыргаш, өске паш-биле халыптааш, дүне бодунуң өөнге оорлап эккелген. Паш иштинге чыткан оолдуң кожалары көргеш, чаптаарлар, адын сонуургаарлар. Кыргаанар оларның сонуургаан айтырыынга күзелдии-биле харыылап, «Тогаа дээр» дижирлер. Шак ынчаар Тогаа деп ат Эрзин кожуунунга тывылган. Тыва дылче очулдуларга наш дээн ол. Ам оон ады, адазының ады Александр Сагаачыевич Тава дээрзин суурнуң чону, а харын-даа республиканың номчукчуларыбиле берген. Чүге дээрге ол «Шыныың» база бир хоочун бижикчилериниң бирээзи.

Тогааның сөөлүнде, өг-бүлеге кыс уруг немешкен. Ону холу чымчак бир кадай божудуп, хин-ава болган. Ол хүлээп алган чажы өшкү кежинге ораагаш, чыттырын каан. Уругнуң адын Ямаа (Өшкү) деп адаан. Ол Ямаа адаөгбезинин ажылга чүткүлдүүн дозел алган, иниттиниң хөрээнге багай эвес киржип чоруур. Долумажан Ямаа районнуң ажаалга банкызының эргелекчизинде ажылдап турар. Оон кызымак ижи Күш-ажылдың Кызыл тук орден база «Күш-ажылдың хоочуну» медаль болгаш өске-даа шаңналдар-биле демдеглеттинген.

Тогаа бичиизинде дыка ыглаган. Оолдуң ыглаарынга чадап кааш, Дүндүп ирей алдың хөрээжен эвлери иректерин саап турда, кавайлыг оглун үндүрүп эккелгеш, өгнүн барын талазынга салгаш, хей дарылыг боозун чазылдырыпкан. Оон оглундан аза-четкер, хай-халапты чайладыры ол. Шынап-ла, ынчалдың бе дээзиг, оол ол-ла хевээр ыглавастаан. Уруглары ызырымас хөөкүйлериниң чадаарда арганаып турганы бо.

1941-42 чылдарда Мореннин Ортаа-Адырга кезек аалдар чайлаглаан. Ол аалдарның оолдаар, уруглары үстүкү класстың өөренгичилери турган. Ам Кызылда ажылдап, чурттап чоруур төөгү эртемериниң доктору Ю. Л. Аранчын, хоочун башкы пенсионер К. О. Ношну болгаш өскелер-даа бижик-билигиниң эге чадазын салган, баштайгы хүндүткелиг кижилерни ам-даа олар сактып, кезээде өөрүшкүзүн чонбиле үлежип келгеиин өжж бо-ла дыңнаар. Ол Ортаа-Адырга чайлаг школазынга Тогаа өске эш-өөрү-биле кады өөренген. Оол 13 харлыында 15-18 харлыг оолдар, уруглар-биле кады чаңгыс класска өөренип кирген. Александр Сагаачыевич 1945 чылда комсомолга кирген. Комсомолдуң биледин оон ам-даа камныы-биле шыгжап чоруурун көрдүм. Бодунуң күш-ажылчы базымын ол Эрзиниң почта салбырындан эгелээн. 1949 чылда ол черде прокуратурага секретарылап, аңаа ажылдап турган. Кызылга 6 ай хуусаалыг юридиктиг курска өөренип, биллин бедидип келгеи. Оон соонда суд база ИХК-ниң шүгүмүнге элээн ажылдаан. 1974 чылдан бээр бо хүннерге чедир А. Тава суд черинин улус төлээзи. Чаа келгеи аныяктарга бодунуң арга-сүмезин үргүлчү дамчыдып берип чоруур.

Айгы үеде Александр Сагаачыевич районнуң коммунал ажыл-агый бүдүрүлге черинде чаагайжыдылга талазы-биле ажылды хөөрүлап турар. Оон өг-бүлезинге кирип, амыдыралын база сонуургаан мен. Бо суурга ногаа аймаа үнер эвес деп чамдык чурттакчылар чылдагаанган орарын дыңнаан мен. Таваларның өг-бүлези огород-садчыгаштыг чорду. Ында янзы-бүрү сорттуң чечектериниң аңгыда кат-чимистиг ыяштар база ногаа аймаа эки үнгеиин караам-биле көрдүм. Нинтиниң хуусунда-даа ажылынга чүткүлдүг боорга, ындыг-ындыг чылдагаанган түрбас дээрзин эрес-кежээ өг-бүлениң ижиден көргеш түнелдим. Олар ногаа суггарар сүүнү кудуктан ажыглап турар болду. Өске чурттакчылар ол кудуктардан хоолайлар дамчыткаш, өг-бүле бүрүзү ногааны тарын алыр арга бар. Рынокче шилчээнде, ону өөренип көөрү артык эвес.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

ТӨРЕЛ ЧЕРГЕ ААЛЧЫ БОЛУП...

● Орук демдеглелинден ●

Бо чыдыр сентябрьда хууда чорук кылып, биске чоон төрел, солун чурт Моолга чедип барып, ол чоруп чораш, сонуургаан, көрген күүлдеримни чугаалаксааш, бо күүлду бижидим. Моол биле Тываның ақы-дүмалышкы харылзаазы эртебурунгу үелерден эгелээш, бо хүннерге чедир соксаш кынмайн уламчылап келген болгаш улам-на делгереп, сайзырап турар. Моон-даа соңгаар улам дыңзып, чечектелиринге быжыы-биле бүзүреп-даа турар бис. Өскүнүктериң найыралы ындыг-даа болур ужурлуг. Ындыг күүлде болганда, аравыста харылзаавыска үнелиг күүлдер ийи таланың кады-кожа ажылдап, чурттаарынга канчаар-даа аажок ажыктыг.

Орук демдеглели кылбайн чораан-даа болзумза, төөгүге, этнографияга, чугаалга хамаарышкан, чонга чугаалапкы дег солун күүлдерни көргенимден моңу бижидим. Ол-ла бүгү күүлдериң бистиң амыдыралывыска ачы-дузалыг, солун апаары маргыш чок. Туристтер чораан, амыдыралды кижи ындыг-ла чоок билип ап шыдаас. Чоок төрелдиринге баргаш, улустуң сагыш-сеткилин билип ап, чаңчылдарын көрү дег болбас, делгем болгаш долу кылдыр көзүлбес. Бөдүүн, ақы-дүмма төрел үндезининге найыралчы харылзаалар дыка-ла чоок, онза талалыг боор чорду.

Мээң улуг кызым Каракыс 1974 чылда Москва хоорайга культура институдунуң студентизи турган. Хову-Алтай чурттуг моол эшти тып, оон-биле өг-бүле болганындан бээр ам таптыг-ла он алды чыл эртип тур. Шериг академиязын — күдээм, институтту — уруум чеднишкиниг өөренип доозуп алдылар. Бир чыл чурттап турда, улуг оглу Гана төрүттүнген. Ургларым Москвага бажыңныг чурттап туганнар, Кремль чоогунга. Күдээмниң дилеп турарынаң кээргенчиниге назы ам-даа четкелек чаш уруумну тускай бижимел чөпшээрелим берип, алгап-йөрээр ужурга таварышканым ол чүве. Күдээмниң дилээн база-ла чогуур черлер хандырып, Москваның Грибоедов аттыг ордуга олар бир өг-бүле болурунуң хоойлу өзугаар байырлалын эртирдилер.

Мээң уруум күш-ажылчы амыдыралын эрте эгелээн, дүмаларын азыражын келген. Бистиң өг-бүлевисти чоок билир кижилер биске таварышкылаан бергедээшкиннерин эки билирлер. Оны бөгүн чугаалавайн баары канчап-даа болдунмас. Бо дээрге тоол-домак эвес, чурттап эрткен оруувус чүве... Уруум школа дооскаш, улаштыр дораан өөренип кирди. Аңаа дузалап, деткиири мээң хүлээлгем болбайн канчаар.

Уруум даштыкы кижибиле чурттай берген деп чүве мени кончуг улуг, берге, харыысалгалыг бодалдарга эккелген. Черле ол үеде аныяктар салым-чолун тып, даштыкыже үнүп турган. Башкы кижи болганымда, ургларымны бөдүүн кижилерге, ылаңгыя янзы-бүрү аңгы-сөөк кижилерни чоок көөр кылдыр кижизидери мээң хүлээлгем болуп чораан. Оон ыңай уруумга бодум чоок болгаш, оон күзел-чүткүлүн аажок шын билип чораан мен. Оон ыңай кыргыс улустуң мынды үлегер чугаазы бар: «Сукааан аътты суггарар, ынакшаан оолга кылын бер». Дыка-ла чиге сөглээн сөстер аа...

Моол улус-биле мындыг янзылыг чоокшулажып, хан төрел болдуп, аралажып чурттап чоруур кижи мен. Чүгле янзы-бүрү чылдагаан-даажок эки кадагалап, камгалап ап шыдаан улус-тур: даглары, хемнери, хөлдери, куштары, аңнары, күске-күжүгени-даа, өөт-сигени-даа хумагалыг!..

Сухэ-Батор хоорайны эртивис, улуг хоорай-дыр он. Оон соонда чоорту хову аяны кирип келди. Узунзуумаар орукту даңны атсы эрткеш, сыгыр даң бажында Улан-Баторга чедип келип-тир бис. Улуг дыка ырак эвес, барыктыг орандыр оң деп бодап турдум. Шаанда Урга деп аттыг турда, тывалар аттыг шапкылажып чораан, чедип барып турганнар-дыр. Ачам бир чайын база аңаа чораанын чугаалаар чүве ийин: акша ажылдан алыр дээш, үзөрби чылларда Хөндергейден акылары, честелери-биле.

Ачамның ажылдап алган олчазы ийи ланчаа (мөңгүн чоостар), улуг, сарыг шай, өгнүң адаккы чартык кидиин база ыяш ыңгыржакты эккелгенин авам бола ургларынга чугаалаар чүве ийин.

Алыс ук-дезүм база моол уктуг кижи мен. Ием иезин моол иелиг (халха азы тывалап калга дээр бис). А немниң адазының угу база калга-моол. Убса-Нурда, эрги шагның шажынның эң-не дээди эртем чалазынга четкеш, улуг ном бижиирге, ол философтуг номда Кыдаттың империя политиказынга удурланышкак болганы, азы бурунгаар депшилгелиг үзелдери-биле ол ондагайлыг болган. Оон бажын алыр дей бээрге, аштаңгы кижи кыыдыр кеттинип алгаш, даянгыыштыг диленип чорааш, бүгү Кыдат, Моолду кежир Убса-Нурга кады төрээн кыс дүмазының аалынга амы-тын харанын чедип келип-тир. Ол дүмазын тыва кижи кадай аажок эки кадагалап, камгалап ап шыдаан улус-тур: даглары, хемнери, хөлдери, куштары, аңнары, күске-күжүгени-даа, өөт-сигени-даа хумагалыг!..

Сухэ-Батор хоорайны эртивис, улуг хоорай-дыр он. Оон соонда чоорту хову аяны кирип келди. Узунзуумаар орукту даңны атсы эрткеш, сыгыр даң бажында Улан-Баторга чедип келип-тир бис. Улуг дыка ырак эвес, барыктыг орандыр оң деп бодап турдум. Шаанда Урга деп аттыг турда, тывалар аттыг шапкылажып чораашы, чедип барып турганнар-дыр. Ачам бир чайын база аңаа чораанын чугаалаар чүве ийин: акша ажылдан алыр дээш, үзөрби чылларда Хөндергейден акылары, честелери-биле.

Ачамның ажылдап алган олчазы ийи ланчаа (мөңгүн чоостар), улуг, сарыг шай, өгнүң адаккы чартык кидиин база ыяш ыңгыржакты эккелгенин авам бола ургларынга чугаалаар чүве ийин.

Алыс ук-дезүм база моол уктуг кижи мен. Ием иезин моол иелиг (халха азы тывалап калга дээр бис). А немниң адазының угу база калга-моол. Убса-Нурда, эрги шагның шажынның эң-не дээди эртем чалазынга четкеш, улуг ном бижиирге, ол философтуг номда Кыдаттың империя политиказынга удурланышкак болганы, азы бурунгаар депшилгелиг үзелдери-биле ол ондагайлыг болган. Оон бажын алыр дей бээрге, аштаңгы кижи кыыдыр кеттинип алгаш, даянгыыштыг диленип чорааш, бүгү Кыдат, Моолду кежир Убса-Нурга кады төрээн кыс дүмазының аалынга амы-тын харанын чедип келип-тир. Ол дүмазын тыва кижи кадай кылып алган, он сес харлыг, а ол өгбем чээрби ийи харлыг. Оон улус ону тыва күдээзиниң он сес харлыг кыс, кады төрээн дүмазынга өгленип ааан чүве-дир. Олар төс оолдуг, беш кыстыг болганнар. Олардан мээң утум, дөзүм үнгенин авам чок болурунуң мурнуу чарыында чугаалап берген.

Ол өгбем Номун деп аттыг калга-моол эртемдендир. А Кыдаттың императору оон компарын төдузун өрттеттиргеш, оон бажын алыры-биле миллион ланбиле (кыдат моңгүн чоос) чар кылза-даа, тыппайн баргаң дээр чүве. А чогум Номун болза, алыс Моолга, Кыдатка-даа эвес, а Кыдаттың безин ыды бир-ле чуртка чурттап чораан моолдар уктуг кижи-дир ийин. Ону бодап көөрге, ол шагда харылзаа азы куда-хувуй харылзаалары аажок сайзырааган турган чүве-дир.

А немниң иезиниң иезин кыргаң-нем-өгбем база-ла калга моол. Немниң алыс угу Күжүгеттер, азы олаңны каңа калмыктар дээр, а бир талалары Хомушку божгаш Сарыглар. Олар Барыын кожуунуң Хөнделең чурттуг улус-тур. Калга-моол кыргаң-немни, чеди ай иштиг кижини күш-биле кудалап эккелген чүведир. Оон улуг оглу — моол кыргаң-ача мен бичиимде бар чүве ийин. Олар тос кыстыг, беш оолдуг болурга, бүгү Тыва тос кожуун аймактары ол кыстарны кудалап алгаш барган, оларны кайы-даа районда бар деп, улуг улус чугаалаар, шыпап-ла, оларның чамдыктарын билир-ле мен.

А авамның эң улуг акызы база-ла Моолга чурттап чораан. Ол Ургага чорук кылып, кезек тывалар-биле чорааш, чаңын кел чоорда, кызыгаар турупканда эрттирбейн барган. Хөндергейден эштери Донгак Допчуй сүглар чугаалап келгениер-дир. Оон ажы-төлдериң база дилээр дээн мен. Ол ыңгаш честем Сүнгар-оол аңаа элчиней чораан келгеш, өтеп-сүрдүргеш, актыг черге бажыт алыскан. Оон кадайы чораан Сендээ-Сүрүн үтбай сүг моолдаар кижи, кончуг чараш, эстем-сүрүүлүг-даа, чаа амыдыралга-даа бедиңгей кижи чорду. Ол мээң авамның улуг акызы. Дүктүг-оолдуң кызы болгай. Дүктүг-оол дээрге, Хөндергейге турган кызыл-орус Чер-Касканың (Петр Горбуновтуң) чоок таныжы, эш-өөрү. Болу база кызыл партизан кижи. А Дүктүг-оолдуң болгаш авамның ачазы ат-алдарлыг алдан-мадырларның сураглыг баштыңчыларының биразы Донгак Борбаккай Кара-Ашак ол, а Дүктүг-оол Хомду дайынына база киришкен. А ол Хөндергейниң Улуг-Шогжан артынга чадырланып алгаш, феодалчы хоойлу өзугаар үш чыл чылда чаштының турган алдырбаан. Ону чүгле чөн камгалап шыдаан, тоолзуг төөгүүү Танов Седип-оол меңээ бижип берген чүве. Ол бүгүү өске-даа улус чон пат биилер. Авамдың алывыстың улуг улузуидан ол-ла бүгүнү дыңнап шаг болган мен. Борбаккай хөй дылдар билир кижи чораан деп чүвени мен солуннарга база бижиглээн мен. Ол тываларның аас-кежин дээш, Улуг Октябрьга чедир эштери-биле улуг хемчеңлиг ажылдарны кылып чораан кижи чорду. Оон дүгайында база авам арай орайтады чугаалаан. Бо-ла бүгү ук-дезүмүм, төрел-төөгүмү Улан-Батоога каш катап эгелдир, доюлдур бодап турдум. «Кижи төлү каяа-даа чурттаар, күш оглу каяа-даа ужар» деп үлегер сөстө дег, кижиниң ажы-төлү база шак-ла ыяшаан амыдырап-чурттап чоруурунга сеткилим камгап өөбеңгі?

Екатерина МЫНДРИМА.
(Уланчылыг).

Тыва АССР-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитеди дыңнадып тур

Хереглел рынокунда турустунуң келген онза байдал-биле, аш-чем продукт туларының база чонуң өске-даа хереглел бараанларының садыглаашкынында болгаш хандырылга системазында массалыг хажыдыышкыннар-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизиниң 1990 чылдың ноябрь 30-де Чарлыын өзугаар чер-черлерде ажылчын контроль комитеттеринге дуза чедирер, садыг болгаш амыдырал хандырылгазының адырында соора ажыглаар сактыларны баш удур болдурбас болгаш буруу шавар талазы-биле дээш хемчеглерни ап чорудар талазыбиле сорулганы корум-чурум камгалаар органнарны, оон иштинде ССРЭ-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединің мурнунга салган.

Оон-биле холбаштыр дыңнадырывыс болза, аш-чем болгаш бирги хереглелдиң эргежок чугула бараанларын хуваап турарын база ол бараанар-биле хандырылганы хынап көөрүнге дорт киржип турар ажылчын контроль комитеттеринге дуза чедирер болгуту Тыва АССР-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединде тургускан. Садыг болгаш хандырылга адырынга оларның билип турары хажыдыышкынарның ийикпе, азы соора ажыглаашкыннарның дугайында республиканың хамаатылары 98-2-22 телефон дамчыштыр кайы-даа үеде КАК-тың дежурныйынче долган болур 667000, Кызыл хоорай, Кызыл партизан кудумчузу, 31 адресе келгеш, дежурныйга азы почта дамчыштыр бижээш чорудуп болур.

Тыва АССР-ниң КАК-тың хой-ниити-биле харылзаа бөлүү.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Тываның В. Көк-оол аттыг «Хүндүлелдиң Демдээ» ордениг хөгжүм-шин театрының 1990 чылдың декабрьда репертуары

Декабрь 21-де. Г. Фигейредо. **«Кул».** Тыва дылда шин. Эгелээри 19 шакта. Ол-ла шин декабрь 22-де болур. Эгелээри кежээкинин 19 шакта.

Декабрь 23-те. «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи». А. Чыргал-оол. **«Оттуушкун».** П. Геккер. **«Бурганга өргүл тудары».** Эгелээри 12 болгаш 19 шактарда.

Декабрь 25-те. О. Фельцман. **«Донна Люция, азы ачылыг-ла угбаяа».** Хөгжүмнүг, хөглүг шин. Эгелээри кежээкинин 19 шакта.

Декабрь 29-та. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 30-де. Чаа чылдың эстрада шоу-көргүзүү. Эгелээри 18 шакта.

Декабрь 31-де. Бал-маскарад. Эгелээри 17 шакта.

• • •

Тываның күрүнеңиң «Хүндүлелдиң Демдээ» ордениг, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының администрациязы 14 хар четпээн назылыг бичии уругларны кежээки шин көргүзүүнче киирбезин ада-иелерге дыңнадып тур.

• • •

«Каа-Хем» хомур-даш разрези хомурну сөөртүү алыр үеш-шагы — 1990 чылдың декабрь 1-деп эгелээш, неделяның бир дугаар болгаш беш дугаар хүнеринде 8 шактан 23 шакка чедирин, а суббота биле воскресеньеде 8 шактан 16 шакка чедирин бүдүүлүг, албан организация черлеринге болгаш чурттакчы чонга дыңнадыр тур.

• • •

ДОСААФ-тың Ак-Довуракта автошколазының 1986 чылдың июнь 21-де Олег Бачылайович Хомушкуга тывысканы АН № 675592 шынзылгазын чидиргенин барымдаалаш, ону күш чок деп саналр.

• • •

Балгалының № 2 көдээ ажыл-агый профессионал-техникиг училищезиниң директору албан-дужаалынга кижи хүлээп алыры-биле конкурсту Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу чарлап тур.

Ук конкурска көдээ ажыл-агыйның тускай эртемнилери болгаш оон өске-даа адырларынга — будурулгеге, ажыл-агыйга, азы инженер-башкы ажылынга 5 чылдан өөр стажтыг кижилер киржи болур.

Конкурска киржири-биле бичиирлериңни декабрь 30-ге чедир дараазында адресче чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Чульдум кудумчузу, 18.

Улус өөредилге министерствозу. Телефоннар: 2-33-92, 9-36-41; 2-48-73.

Ном болгаш номчукчу

«ДАҢ ХАЯАЗЫНДА» АЯЛГАЛАР

Редакцияның культура кылдызынге уран чогаалга ынак, чогаал, ылаңгыя шүлүк чогаалы бижип чоруур авторлардан хөй чагаа кээп турар. Оларның чамдыктары шыырак дээн шүлүкчүлериниң чыындыларынга эртемге үндезилеттинген сайгарылганы кылып бээрин дилеп турар. Бо удаада шүлүкчү Черлиг-оол Кууларның чыындыларынга сайгарылганы эртемге үндезилеп кылып бээрин Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүүнүң эртем-шинчилел институдунуң литература секторунда бичە эртем ажылдакчызы Урана Алдын-ооловна ДОНГАКТАН дилээн бис. Сайгарылганы моон адаанда парладывыс.

Каас-коя сөстер дилевейн, хөй метафора, нарын сөс каттыжыышкыннары ажыглаайн бижээн, дыл-домаа бөлүүн шүлүктер турар. Олар бөлүүн шыкаш сагындырар, а номчуттарга кижиниң сеткилин доюлдуруп, хөй-хөй бодалдарны, күзелдерни тывыдыр. Шүлүктер чымчаа, хонуу, үяңдыбиле ырыга дөмей. Шүлүкчү Черлиг-оол Кууларның «Даң хаяазы» (1988 ч.) деп чыындызында ындыг шүлүктер дугайында бодуунуң, номчукчу кижиниң, омуреэзинден бодалдарым-биле үлежикседим. Бо шүлүкчүнүң өскелерден ангыланыр үүү, стили шүлүктериниң адаанызыс соелгу чыындызында, баштайгы чыындыларынга дериээрге, элээн ылгалдыг. Ч. Кууларның тыва улустуң аас чогаалынга сонуургалдыг, хандыкшылдыг болгаш оон чогаалдары улустуң ырларынга чоок. Тыва улустуң ырлары ышкаш, шүлүкчүнүң сөс күрлавыры делгем.

«Сылдыс дүшкен көккүр хөл дег, өңгүр шаажан» деп шүлүк ынакшыл лириказынга хамааржыр. Лириктиг маадыр кудага келгеш, аас-кежиктиг аныяктарга чылыг чагыг сөзүн берип турар. Ол үеде ынакшылы-биле байырлажып-даа турар мышкаш. Шүлүктү номчуурга, сагыш-сеткил ала-чайгаар ынчыналып келир.

Хоорар чараш, кашпагай кулунунга чоргаарал сиңиккен шүлүк «Сылдыс шокар, борэ кулун эжелим бар...» деп эгелээр. Шүлүктү номчуурга, улустуң ырларының аяны дыңналыр.

Черлиг-оол Чашкымаевич Кууларның чарылбас онуктериниң сүмелекчилериниң биреэзи — аялга. Аялга, хөгжүм оон сеткилинде, чурттаалгазында улуг черни эзлеп турар «Бетховеннің ойнай бээрге...», «Шопеннің салып берем...», «Ыржы чүрээм» дээн одуруглар бо бодалды бадыткаар. Оон шүлүктериниң хөгжүм үнүнге хандыкшылы ырлак санчыг, үнүнчүг аялга сиңиккен одуруглары-биле биске номчукчуларга, дамчып кээр.

Үстүнде адаанызыс шүлүктер сонет хевирлиг бижиттирген. Сураглыг италия шүлүкчүлер Петрарканың, Дантеннің эзелеп кааны 14 одуруглуг кезек бүрүүн ангы чогаал боор болуп, сөстерни каталаттыр мас бо шүлүк чогаалының теплиги хевирге кижиниң иштин-хөлүүн доюлдурып кээ бодалдарны, сеткилдиг ылеэшкиннерни автоорун дамчытканы солун. 26 сонетте ынакшыл, кижиниң мозу-шынары, бойдустуң чүрүмалдаары, кижиниң амыдыралының база иштин-хөлүүнүн бойлус-биле сыгый холбаазының дугайында чогаалчы бижип турар.

Шүлүкчү Куулар Черлиг-оол үүгле ыры аянныг шүлүктер бижип турар деп билип алыр болза, шын эвес боор. Өске аян-биле бижиттинген шүлүктери бо-даа, баштайгыдаа чыындыларында хөй. «Даң хаяазында», «Конгресске үнүм», «Чаартылганың хады-биле», «Частыышкын» дээш оон-даа өске.

«Күзээвистиң шиилери» деп чараш тураскадыгла агаар-бойдусту онзазының, оон кижилерге чаагай салдарын көргүскен. Ханы бодалдарлыг, чараш тывыштарлыг шүлүкте психологтуг параллелизмни онза ажыглаан. Күзег кижиниң назы-харының демдээ-даа ышкаш.

«Оожум дүн дыжыг хандыр өөйлезин» деп шүлүкте көргүскен шөлээн, шыпшын кежээ ышкаш ынакшыл базаоожум, үян.

Тыва улустуң ырларында күзел-бодалдарның, сагыш-сеткилдиң хайныышкыны варын эвес илереттинери ышкаш, сеткилди сергедип кээр «Эстип хайлы берги дег мен» деп шүлүк база ындыг:

Сүт-ле-Хөлде сылдыс
дүшкен
Чүну көрүп олуру сеи?
Чүстүг сиген сый-ла
баспайн
Чүдек оожум чедип келем.

Бо одуругларны номчуп олурда, бөлүк ыраажылардың чоргаарал сиңген үннери дыңналып кээр:

Чыжыргана, чындыр-кара,
Чычыы кедер хеймер-
кара,
Хемчивиске,
чуртумайга
Кеди-ле ынак чүвем сенде.
«Чыжыргана, чындыр-кара»).

Чыындының үшкү кезээнде сестээн шүлүктер кирип турар. Тыва шүлүкчүлер сес, дөрт одуруглуг шүлүктерни хөй бижип турар. Бо арга тыва поэзияда эң-не нептереңгей аргаларының биреэзи. Аңгы-аңгы авторларның сестээн, дерттээн одуругларын номчуп ора бо ыыка хевирге бодалды сагыш-сеткилдиң дүвүрээзиннерни онза, чедингир, чечен кылдыр көргүзери берге деп билип каар сен. А оон херечизи — бистиң тыва поэзияда саңныг шүлүктер сонуургалды чаалап ап шыдаан. Кылыы (чүгле сес одуруглуг) хевирге бодал ханы болгаш чечен хевирлеттингениниң чижээ бо-дур:

Делегейде делегей бар,
Ажыттынмаан мээң оруум,
Дептерлерде дептерим бар,
Ажыып көөрү — мээң үрээм.
Деңгеримде сылдызым бар,
Көвүрүү чок мээн оруум.
Дөнелгеде дөнелге бар,
Көрүп каары — мээң
нараам.

Сестээн шүлүктерде аас чогаалында ышкаш кол овур-хевир-биле кожаланыштыр чергелешкек хевир көстүп (синтаксистиг параллелизм), шүлүктүң идейлиг утказын түүнеп көргүзериниге дузалажыр:

Эткир үнүг хомузагын
Элевезки кайган чор мен.
Эжим сеңээ сокан чүрээм
Эриктеэн ында чоор бе?

Номнуң дөртку кезээнде эпиктиг шүлүк чогаалдары кирип турар. Ол болза «Хаарлыг тоожу» деп шүлүглел болгаш «Хувискаалдың адар даңы» деп баллада. Бо балладаның чижээнге литературада илереттинген идеяларга номчукчуларның хамаарылгазының өскерли бээрин көрүп, оон түүнелдерни кылып болур бис. Политиктиг угланыышкынныг бижиттинген одуруглар түгле «чаңгыс хүн» чурттаар. А кижилерниң сагыш-сеткилин ажыткан, ханы философчу бодалдыг, түүнелдиг одуруглар өлүм чок. Афганистанда хувискаалчы дайынны алгап турганы ышкаш, политиктиг хөөнер өскерлип, кижилерни сонуургатпайн баар. А не кижиниң кажыыдалы, чалыы оолдарның хары черге амы-тынындан чарылганы хөй-даа чылдар эртсе, сагышка дээп, номчукчуну хөлзедип кыйгыра бээр:

Бурунгу чылын кара бажы
Буурарып калган чораан.
Оолдуң ажыы аар болгаш
Оон сынын база берген.

Балладаның түүнел кезээнде хувискаал дугайында мындыг сестер бар:

Социализм солаңгызы
Кабул дүнүн чырыткылаан.
Сорук-күзел деми катчып
Ханныг чааны соксадып
тур.

Чоннуң билиишкиннери өскерли бергениниң бо идеяларны төөгү бадыткавайн барганын билир бис. Ындыг болза-даа, бо балладада тыва чоннуң төөгүзүнүң бир арнын чырыдын турар болгаш биитин чаңгыс черчурттугларывыстың мөзүшынарын, маадырлыг чоорун, сеткил-бодалдарын уран көргүскен одуруглар номчуксанчыг.

Урана ДОНГАК.

«Магазинде үүгле шляпалар бар. Кыжын кедер хептер чок» деп фото-чурумал. (Шынап-ла, ынча дээн ышкаш. Дыка хөй магазиннериң делгиирлери бо чылын курутлаан болгай).
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ЧОНУ МАКТААН ЭМЧИ

Балдының чидиг азыы чарын аразынче он ийи сантиметр ханы хире берген кижиниң кезиишкиннери үш шак чламчылаан. Эмчиленнің арзында кезер эмчи, ам республиканың өрттенген кижилеэмнээр салбырының эргелекчизи Валерий Петрович Насюрюн база турган. Аарыг кижи медерел кирип, карактарын бүлүүртүп ажыдып келгеш, чаныда турган эмчиже көргеш, шаг чок хүлүмүүргеш «Бурган орштээн эмчилериниң ачызында катап чырык хүн адаанга дириг чоруур аскежиктиг болдум» деп, ол өөрүп боданган. «Шимчеиме үш хонук дүргүзүүнде медерел чок чыттың, сүзүүн эки кижидир сен, ам-даа ийи хонук турбайн чыдар сен, чугаа-соот соонда болзуң» деп, Валерий Петрович оон коданып даанга орадажмышкынныңарын сокса-дып чугаалаан. Аарыг кижи чоскүүп, карактарын чивенеткеш...

Шак мынчаар өлгеш диригеп та чеже кижи эмчиниң холунда сегип үйген чүве.

Насюрюнүн үүгүн алган көөр болза, оон доргул-төөлериниң аразында улус эмнээрине сүндүлүг кижилер бар. Оон кырган-авазы кара эмнер кылырына мергежилдиг кижи чорган. Валера бичиигүүдүн, кырган-авазы ону эдертип алгаш, Чодураалыг, Анайлыг-Алаак, Ханныг-Арыгдан эм оттаар, ыт-кады, чеолек шай, шеңне даңылы, кара ай, чойган карты дээш оске-даа эм оттар, кат-чимис чыып чоруурун бо-ла көөр мен. Оон азы сураглыг анчы Петр Насюрюнүн дугайында Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы «Бөрлыг-Булак» деп номунда кончуг чечен-биле бижээн.

Ада-өгбелериниң ховар салым-чаяанын Валера база дозээн. Улуг эмчи кижиниң шак ындыг билиглер-биле чепсеглеп, оон ажылынга дыка ажыктыг болган аарыг кижилерге адыг өөг, бөрү өөг, тооргу хөөн, өрге өөг, кас-үзүг, ыдыг-чаа болгаш моорук үзүүнүн кандыг азыларга дузалыын оларны канчаар ажыглаарын эмчи кончуг эки билир. Оон сүмеи-биле чүнаа-бажыңнаалда кактынар шиобилдим Саян артынган чалап алганым, чойган будуун ап алырымны, хонг, сарыг шайымга ыт-кады, шеңне даңылы салып алырын чеде үтпас мен. Өг-бүлем ыңгы тайга согунаары-биле шеңнелиг мүн ижевиге чаңчыккан. Эмчи кижиниң арга-сүмези дыка-ла ажыктыг, көрүнер даан. Оон чоок төөлдери, чаңгыс черчурттуглары эмчиниң Валера деп алын шоодуг-ла билбестер. «Солун-оол, Солун-Кыс» деп өөрүнүп калган. Биче сеткилдиг, чазык аажы-чаныг, хой чүве билир, арын-шырайындан хүлүмзүүрүг ыраас Валерий Насюрюн, шынап-ла, солун кижилериниң бирээзи.

Аныяк шаамда Хендергеге совхоз директорлап турган, айыл-халапка таварышкан оон ачызы-биле амы-тынныг арткан мен. Ол дээш өөрүшкүмнү эмчиге үргүлүү илергейлеп чору мен.

Оал-ооңдакка таваржып оттенген Шилит Долаанович Самбала эмнээри шыырак, аарыг кижилерге сагыш човаңгыр шак бо эмчиге эмнедирге, сагыш-сеткил артында сергек боор-дур деп чугаалап ооду. Шынап-ла, буянныг кижилерни чон дораан эскерер, алгап-мактап чугаалажы бээр. Ол дээрге чоннуң бедик үнелеттир.

Монгуд-оол БИЧЕ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кидаастер ◆ партийже эмзыырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет туругуу — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетүү — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетүү — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ эмчилер — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн бар-санда — 9-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катар үзүг
Хемчээли 2 парладыг
Амазы
Тиражы 28000 хар

Тыва АССР-ниң Өөн индурер чер полиграфия болгаш ном садыгының керектериниң галаты-биле күрүнү комитединиң типографиязы Кызыл Шетинкиге болган Революция кудумчузу, № 1

Чагыт № 545.

Индекс 54241.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның карангы талазында». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.00 Концерт. 10.25 Мультфильмнер. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы, Канада биле Финляндияның шилиндек командалары. 17.00 «Айболит доктор». Мультфильм, 1-ги сериялары. 17.50 Армияда уставтан дашкаар хамаарылгалар дугайында. 18.30 «Ye». 19.00 Г. В. Свиридовтуң төрүттүгениниң бээр 75 чыл болганынга. Композиторнуң чогаалдарының концерти. 19.55 Чугула интервью. 20.10 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Сос». Литературжу-уран-чечен программа. В. Кожинов чогаалчы-биле ужуражылга. 23.30 Медээлер. 23.45 Авторжу ырының үшкү Москва фестивали. 00.25—00.40 Шыдыраага делегей маргыллаазы.

НИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң чер курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Бүрүүнүң ужур-дузазы. 10.55 Эруди́ттерге шеңелде мергежилге. 12.00 «Мээң авам-биле чүү болганы». Уран-чечен фильм. (ПДР). 13.15—13.45 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.50 «Кодаа амыдырал». 17.35 Медээлер.

МОСКВАДАН

17.40 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. 22.55 «Белорус суурда чартык шак иштинде». 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

21.00 «Ye». 21.30—21.35 Коллаж.

Кино

ДЕКАБРЬ 18-ТЕ

«НАҢЫРАЛ»: «В полосе прибоя» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда. **Видеозал:** «Звёздный путь» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария-Мирабела в Транзистории» 9.00, 12.10, «Заколдованный мальчик» 10.40, «Война и мир» (2 сериялыг) 13.50, «Жажда мести» (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Наутилус» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК» «Сердце Ангела» (АКШ) 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Однажды в Америке» (1, 2 сериязы) 17.30 шакта.